

Кульчицький С.

ВПЛИВ ВІЙН І РЕВОЛЮЦІЙ ХХ СТ. НА ІСТОРИЧНУ ДОЛЮ УКРАЇНИ

Свою прославлену працю “Вік екстремізму” (укр. переклад: К., 2001) Ерік Гобсбаум закінчив і видав у жовтні 1994 р., тобто за шість років до початку нового століття. Книга має підзаголовок “Коротка історія ХХ віку. 1914 — 1991”, що є помилкою перекладача. Насправді йдеться про історію короткого ХХ ст., яке автор обмежує періодом 1914 — 1991 рр.

Е.Гобсбаум обмежився 1991 р. зовсім не тому, що якраз тоді почав працювати над книгою. На його думку, історичне ХХ ст. не співпадає з хронологічним через об’єктивні причини. Воно закономірно почалося зі спалахом Великої війни 1914 – 1918 рр. і закінчилося з розвалом радянської імперії: спочатку її зовнішнього поясу напівсуверенних держав у 1989 р., а потім – з суверенізацією союзних республік у 1991 р.

Варто погодитися з Гобсбаумом. Події 1914 – 1918 рр. і 1989 – 1991 рр., взаємопов’язані, але ізолюють те, що трапилося між ними, від минулого і майбутнього, тобто вміщують історію 1914 – 1991 рр. у майже непроникний кокон. Стосується це не тільки країн євроатлантичної цивілізації, але й, зважаючи на роль останньої у всесвітній історії – всього людства.

У межах невеликого за обсягом нариса неможливо розглянути вплив війн і революцій у ХХ ст. на долю України з наведенням достатньої аргументації. Проте аналіз історичних фактів непотрібний, коли йдеться про концепцію. Концепція – це логічно й несуперечливо упорядкована система причинно-наслідкових зв’язків між основними фактами, що стосуються вагової проблеми. В даному разі поставлена проблема охоплює всю вітчизняну історію, а тому основні факти загальновідомі. Сама ж концепція істотно відрізняється від існуючих уявлень про закономірності історичного процесу. Це й не дивно, тому що суспільствознавці тільки починають досліджувати цілісну історію ХХ ст. На працях наших попередників (у тому числі на багатьох монографіях автора цього нариса) сильно відбилися позанаукові чинники, передусім ідеологічні.

У 2004 р. об’єднана Європа зупинилася перед кордонами України. Чому сталося так, що найбільша за територією країна цього континенту (коли не брати до уваги двох євразійських країн – Росії і Туреччини) опинилася поза Євросоюзом? Найбільш переконливо можуть відповісти тільки історики.

* * *

Необхідність нового погляду на Велику війну 1914 — 1918 рр.

Щоб зрозуміти місце Великої війни у новітній історії людства, треба відмовитися від винайденого К.Марксом і примітивізованого В.Леніним формаційного підходу до історії у вигляді “п’ятичленки”. Мова йде про поділ історичного часу на формації, які нібито змінюють одна одну, постійно вдосконалюючись: первіснообщинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і комунізм. Комунізм вважався останньою формацією, яка уособлювала вінець історії людства. Оскільки радянське суспільство не витримувало порівняння з країнами Заходу за добробутом населення й тим більше – не відповідало пропагандистському іміджу комунізму як суспільства загального благоденства, його довелося ідентифікувати з перехідною до комунізму стадією розвитку. Для означення цієї стадії В.Ленін і Й.Сталін використали популярний в масах на початку ХХ ст. термін – соціалізм. Услід за ними цей же термін проексплуатував А.Гітлер. Внаслідок цього Сталін заборонив називати гітлерівську Німеччину націонал-соціалістичною. Сталінська заборона у нас тримається й досі, хоча німецький нацизм якісно відрізняється від італійського фашизму.

Терміни, які далі назву формаціям, існують і в немарксистській науці, але мають інший зміст. Під феодалізмом, наприклад, розуміють систему відносин між сеньйорами і васалами, а під капіталізмом – систему господарювання, яка спирається на розвинутий ринок.

Відмовляючись від стадіального підходу до історичного процесу, ми повинні розрізнити його виміри, що співіснують у часі. Найголовніші з них – технічний, економічний і політичний. Кожний з них має власну періодизацію. Зокрема, за рівнем розвитку техніки історію людства можна поділити на три етапи – доіндустріальне, індустріальне і постіндустріальне суспільство. Економічний вимір характеризується передусім ступенем розвитку товарно-грошових відносин і ринку. Економіка, на яку спирається людське суспільство, видозмінювалася від привласнюючих форм господарства до відтворюючих, а в рамках останніх – від натурального господарства до глобального ринку. Нарешті, політичний вимір визначається рухом від традиційного, побудованого на жорсткій ієрархії суспільства до заснованого на демократії громадянського суспільства. Розклад традиційного суспільства проявляється у частковій або цілковитій втраті суверенності монарха, тобто людини, в руках якої зосереджувалася повнота влади. Влада переходить до державних інститутів, створених населенням. Перетворення підданих на громадян, які формують владу за власним вибором, є початком трансформації традиційного суспільства у громадянське.

Динаміка історичного процесу може бути позитивною або негативною. При цьому одні його виміри реалізуються з позитивною, а інші – з

негативною динамікою. Суперечність між прогресом і регресом спричинює суспільну кризу. Коли суспільство виявляє безпорадність перед обличчям кризи, воно потрапляє у вир війн і революцій. Коли кризи охоплюють не окремі країни, а величезні регіони, їх слід назвати цивілізаційними. Велика війна 1914 – 1918 рр. якраз і була цивілізаційною кризою.

Щоб вийти на таке розуміння історичної причинності, треба проаналізувати події Першої світової війни під кутом зору відносин між суспільством і державою. Відомо, що без державного устрою цивілізація не існує. Проте відносини між інститутами держави і населенням, яке не контролювало їх, не могли бути безхмарними. Владні інститути традиційного суспільства тяжіли до зміцнення власних позицій, використовуючи весь потенціал, які могли мобілізувати на підконтрольній території. Негативний вплив таких мобілізаційних зусиль на суспільство вважався другорядною справою, важливим був результат.

Мобілізаційні можливості держави завжди обмежуються об'єктивно існуючим рівнем продуктивних сил, у тому числі транспортної та інформаційної систем. Проте з другої половини XIX ст. у передових країнах розпочався якісний стрибок в економічному і технічному розвитку. Суспільство вступало в свою індустріальну фазу, яка характеризувалася появою високорозвинутого машинного виробництва. Державні інститути, природа яких не встигла зазнати якісних змін, уперше в історії дістали можливість мобілізувати колосальні ресурси. Ці можливості були якнайповніше використані для реалізації найголовнішої функції держави – силової. Ті, хто мав владу, не забарилися пустити її в хід, щоб силою розв'язати завжди існуючі міждержавні суперечності.

Отже, технічна і економічна складові історичного процесу на початку XX ст. набагато випередили у своєму розвитку його політичну складову. Новонароджене індустріальне суспільство у своєму політичному вимірі ще залишалося традиційним. Неконтрольовані населенням державні інститути кинули свої країни у вир небаченої війни. Війна втратила характер локальних кампаній, які розв'язувалися битвами, коли між собою зустрічалися ворогуючі армії. Вона стала позиційною, і фронт позначився на місцевості суцільною лінією окопів. Мільйони солдатів в цих окопах треба було обмундирувати, озброїти, нагодувати. Треба було постійно відтворювати армії, які знищувати одна одну в ході довготривалих воєнних дій. Народне господарство воюючих країн зазнало глибокої милітаризації. Війна перестала бути справою професіоналів і вторглася в кожную оселю.

Не дивно, що держави вийшли з війни 1914 - 1918 рр. у зміненому вигляді. Шляхом реформ або революцій традиційне суспільство почало перетворюватися на громадянське. Однак у деяких випадках процес пере-

творення зупинився на початковій стадії, після чого замість громадянського суспільства почала формуватися його тоталітарна мутація. Велика війна поклала початок таким потужним суспільним мутаціям, як комунізм, фашизм і націонал-соціалізм.

Роль революцій в розвитку євроатлантичної цивілізації.

В італійських містах-державках ХVІ ст. боротьба між популістськими і аристократичними фракціями за владу завершувалася встановленням республік або тираній. Таку зміну політичного режиму стали називати революцією. За аналогією Томас Гоббс у середині ХVІІ ст. назвав революцією перехід влади в Англії від Карла I до пуританського парламенту на чолі з Олівером Кромвелем. Ця подія в радянській історіографії фігурувала як Англійська буржуазна революція. Проте сучасні англійські історики не схильні розглядати перехід влади від короля до парламенту як соціальну революцію.

У працях французьких енциклопедистів доби Просвітництва утвердився романтизований погляд на революцію як необхідну умову суспільного прогресу. Проголошувалося, що застарілі інститути влади і форми власності підлягали знищенню разом з людьми, які опиралися суспільному прогресу. Незабаром такі погляди були перевірені практикою. 14 липня 1789 р. повсталий паризький люд зруйнував королівську тюрму Бастілію.

Романтизований погляд на революцію переріс в ідеологізований у ХІХ ст. завдяки знаменитій праці К.Маркса і Ф.Енгельса “Маніфест Комуністичної партії”. Маркс і його послідовники переконливо доказали, що між економічним базисом суспільства і надбудовою у вигляді державних та інших інститутів існує об’єктивний зв’язок. Однак вони істотно спростили реальну історію людства, коли поділили суспільство будь-якої епохи на два антагоністичних класи – експлуататорів і експлуатованих. Класовий підхід до історії при ігноруванні загальнолюдських цінностей (національних, релігійних, морально-етичних та ін.) зобов’язував зробити висновок про те, що минуле людства є боротьбою класів, яка обов’язково завершується революцією. В теорії марксизму революції фігурували як неминучі суспільні катаклізми, в ході яких ставав більш ефективним економічний базис суспільства, вдосконалювалася його надбудова. Однак ідеологізований погляд на революцію, так само як романтизований, не витримав перевірки фактами.

5 тис. років історії людства дали близько двох десятків основних цивілізацій. Серед них виділяється євроатлантична. Власне, це європейська цивілізація, носії якої за останні півтисячі років (з часу Великих географічних відкриттів) цілком колонізували Північну Америку і Австралію

з Новою Зеландією. Євроатлантична цивілізація виникла на руїнах античної і почала прискорено розвиватися після середньовічної тисячолітньої стагнації. Початок її стрімкого розвитку знаменував новий етап в житті людства. За останні півтисячоліття в її ареалі відбулися якісні зміни. Товарно-грошові відносини цілком витіснили натуральний обмін, кустарно-ремісничє виробництво поступилося місцем великій машинній індустрії, засновані на феодальній ієрархії політичні структури трансформувалися в громадянське суспільство, а середньовічні народності перетворилися на модерні нації.

Яким же шляхом відбувався історичний прогрес у цьому ареалі – революційним чи еволюційним? Однозначна відповідь неможлива. У деяких країнах відбулися революції, інші обмежилися реформами. За допомогою реформ панівні суспільні кола так само успішно, а то й краще справлялися з усуванням застарілих структур.

Такий соціальний феномен, як революція, уперше став можливим саме в ареалі євроатлантичної цивілізації, коли вона звільнилася від середньовічної відсталості. Соціальні катаклізми, які траплялися раніше, революціями не були. Як приклад, можна назвати війну Білої і Червоної Троянди в Англії (всередині феодального стану) або Велику селянську війну в Німеччині. Остання не “тягне” на революцію, тому що в Німеччині, на відміну від Італії, ще не були належним чином розвинуті у XVI ст. соціальні верстви, пов’язані з товарно-грошовими відносинами.

Чому на основі євроатлантичної цивілізації формуватиметься, як це вже цілком визначилося, планетарна цивілізація? Відповідь однозначна: завдяки революціям. Щоб більшість західноєвропейських країн могла скористатися еволюційним шляхом розвитку, потрібно було великою кров’ю, тобто революцією, знищити опір середньовічних політичних інститутів на головних напрямках їх опору історичному прогресу. Мова йде в даному разі про англійську і французьку монархії.

Кидаючи виклик англійському монарху, його піддані – американські колоністи проголосили 4 липня 1776 р. Декларацію незалежності. В ній формулювалися неznані раніше думки: люди народжуються рівними і від народження мають рівні права. Французька Декларація прав людини і громадянина 26 серпня 1789 р. теж проголосила невід’ємні права людини – свободу особистості, слова, совісті і віросповідання, право на опір гнобленню, на приватну власність. Глобальне значення цих документів в радянські часи заперечувалося. Натомість підносилися екстремістські дії М.Робесп’єра. Період кривавої яacobінської диктатури розглядався як найвищий злет Великої Французької революції.

Кожна революція повинна обмежитися зломом застарілих політичних структур і економічних відносин, не торкаючись в міру можливості здорових тканин суспільного організму. У суспільстві майже завжди знаходяться сили, здатні зупинити сваволю і встановити порядок, який гарантуватиме додержання прав людини. У Франції це трапилося не скоро: через п'ять років після падіння Бастилії. Влітку 1794 р. (9 термідора за революційним календарем) вожді яacobінців були усунуті від влади.

Американська і французька революції спричинили занепад суспільства, побудованого на феодалній ієрархії. Вони були повстанням проти тиранії колоніального режиму або станового ладу і несли з собою філософію суспільного договору, заснованого на демократії. Вищим проявом демократично організованого суспільства стала вважатися повага до закону, тобто певного договору, яким мали керуватися всі члени суспільства. Люди, які ставили себе над законом, опинялися в цій ситуації поза законом. Це рівною мірою торкалося й тих, хто мав владу. Повага до закону гарантувала безпеку суспільства, попереджувала анархію натовпу і сваволю особи.

Успіх Американської і Французької революцій кінця XVIII ст. та європейських революцій середини XIX ст. створив можливість забезпечувати дальший суспільний прогрес менш обтяжливим шляхом соціальних реформ. Проте К.Маркс і Ф.Енгельс проігнорували ці можливості і у "Маніфесті Комуністичної партії" зробили спробу представити пролетарську революцію як єдиний спосіб розв'язання суперечностей між працею і капіталом. В руках незадоволених революційний марксизм став сильною, хоч і ненадійною зброєю. Ця ідеологічна зброя спрацювала на початку XX ст. в одній з найвідсталіших за рівнем соціального розвитку, але все-таки могутній євразійській імперії. В самій же Європі другої половини XIX ст. революційний марксизм втратив популярність. Здійснена Едуардом Бернштейном ревізія Марксового вчення зробила популярним реформістський марксизм. Європейська соціал-демократія відмовилася від революційного підходу і поклялася на реформи. Змагаючись з соціал-демократами за голоси виборців, партії консервативного або ліберального спрямування теж мусили проголошувати себе прихильниками активного втручання держави в процес розширеного відтворення на стадії розподілу валового внутрішнього продукту з метою вилучення частини прибутку для задоволення соціальних потреб. Так в економічній політиці держав Заходу почали проявлятися соціалістичні тенденції. Вони не узгоджувалися з принципом недоторканності приватної власності, який кілька попередніх століть був наріжним каменем в організації господарства у країнах євроатлантичної цивілізації.

Економічна система, будована на визнанні недоторканності приватної власності і договірних, тобто ринкових відносин між власниками,

називалася капіталізмом. У такій системі прибуток від підприємницької діяльності максимальною мірою капіталізувався, тобто вкладався у виробництво для досягнення розширеного відтворення і одержання більшого прибутку у новому виробничому циклі. Коли ж держава вилучала у підприємців кошти для допомоги слабозахищеним членам суспільства – безробітним, ветеранам, молоді, іммігрантам тощо, економічна система починала втрачати свій капіталістичний характер. Саме такий перерозподіл національного доходу був змістом соціалізму в західноєвропейському значенні цього терміну (від слова “соціум” – суспільство). Як правило, самі капіталісти не заперечували такого втручання держави у виробничий процес. Воно гарантувало зниження соціальної напруженості в суспільстві і створювало сприятливіші умови для підприємницької діяльності.

Революція 1917 р. в Росії.

Революція, що почалася у Петрограді в міжнародній жіночий день 8 березня (23 лютого за ст. ст.) 1917 р., не була схожа на відомі в історії соціальні катаклізми. В ній сформувався демократичний табір у вигляді ліберального і соціалістичного партійних блоків. Перший з них був менш радикальний, другий – більш радикальний, але обидва погоджувалися з тим, що країну треба вести до Установчих зборів. Проте поряд з політичними партіями різного спрямування виявився ще один учасник революційних дій – табір народних низів у вигляді рад.

На п'ятий день революційних подій, 12 березня в резиденцію Державної Думи – Таврійський палац прийшли прямо з тюрми керівники робочої групи при Центральному воєнно-промислового комітеті К.Гвоздьов і В.Баранов. Вони не забули досвіду пролетарської революції 1905 р. і звернулися до страйкуючих колективів з пропозицією негайно надіслати до палацу своїх депутатів у міську раду. Ввечері цього ж дня був створений орган революції – виконком Петроградської ради, причому не тільки робітничих, але й солдатських депутатів. Він став контролювати дії десятків тисяч страйкуючих робітників і озброєних солдатів на вулицях Петрограда. Незабаром за прикладом Петрограда почали утворюватися ради (на фронтах – солдатські комітети) в усій імперії. Кожна рада функціонувала сама по собі. Ієрархічно побудованої радянської організації не виникло. Склад рад був плінним, тому що військові і робітничі колективи могли в будь-який момент відкликати свого депутата і надіслати іншого.

Політичні партії відрізнялися ступенем радикалізму, але діяли в одній системі координат – демократичній. Ради, на відміну від них, вимагали негайної експропріації приватної власності у поміщиків і буржуазії. Отже,

йшлося не про ліквідацію інститутів влади, як в усіх попередніх революціях, а про знищення суспільних класів. Екстремістські вимоги рад були наслідком властивої Росії гострої соціальної конфронтації, помноженої на тягар небаченої за масштабами війни.

Радянський табір показав свою силу уже в перші дні революції. Хто змусив Миколу II 15 березня 1917 р. зректися престолу? Цар виконав пораду лідерів основних партій Державної Думи, командуючих фронтами і начальника штабу Верховного головнокомандуючого (Верховним був він сам) генерала М.Алексєєва. Але хто змусив найближче оточення царя рекомендувати йому відійти від влади?

В радянські часи на перше місце у революційних подіях 1917 р. ставили промисловий пролетаріат. Справді, згуртований у великі колективи умовами виробництва, він міг діяти злагоджено і доказав це у 1905 р. Щоправда, царизм теж доказав тоді, що може справитися з пролетарською революцією. Навпаки, умови виробництва на селі не сприяли злагодженим діям селянства. Ненависть до поміщиків у селян визрівала століттями, але вони не являли особливої загрози для поміщицького в своїй основі політичного ладу на чолі з царем-самодержцем. Аж раптом з 1914 р. сама імперія почала об'єднувати розпорочених селян поротно і побатальйонно, вкладаючи їм в руки зброю. У великих містах утворилися тилові гарнізони. У кожному з них інструктори з діючої армії готували десятки тисяч мобілізованих селян до відправки на передову. Коли почалися заворушення в Петрограді, перед його 160-тисячним тиловим гарнізоном постала дилема: відправлятися на фронт або повернути зброю проти начальників. Усюди, де були сконцентровані мобілізовані селяни (робітники здебільшого працювали на оборонних підприємствах), вони миттєво зробили свій вибір. Якраз після цього командуючі фронтами зрозуміли, що царя треба усунути.

За інерцією, що йде від неправомірного поділу революції 1917 р. на дві, Лютневу революцію називають буржуазно-демократичною. Однак буржуазію в революції представляла тільки ліберальна демократія. Основна маса робітників і селян (у тому числі одягнутих в солдатські шинелі) перебувала під впливом партій соціалістичної демократії, які після виходу з підпілля діяли солідарно з лібералами. Переважна більшість російського робітничого класу (у тому числі і в українських губерніях) підтримувала партію меншовиків, яка стояла на чолі профспілкового руху і поділяла позицію європейської соціал-демократії, спрямовану на узгодження інтересів праці та капіталу шляхом переговорів. Серед селянсько-солдатських мас особливим впливом користувалися есери, які теж бажали вийти з революції на підставі законів, опрацьованих легітимним шляхом, тобто через Установчі збори. Ці партії здійснювали вирішальний вплив й на ради, тим самим втихомирюючи

радянський табір – анархічний і деструктивний. Обидві партії розглядали ради як тимчасові організації, покликані перешкодити мобілізації контр-революційних сил.

Меншовики та есери не скористалися своїм впливом на Петрораду, щоб захопити владу. В день відречення царя від влади Тимчасовий уряд сформували кадети (конституційні демократи) та інші партії ліберальної демократії, які були представлені в легітимному органі влади – Державній Думі. Уже з власної ініціативи керівники думських партій звернулися до голови робітничої частини Петроради М.Чхеїдзе і популярного в масах думця О.Керенського з пропозицією увійти в уряд. Перший відмовився, а другий після дозволу виконкому Петроради став міністром юстиції.

Не треба думати, що лідери соціалістичних партій і Петроради не бажали влади. Вони ухилилися від участі в уряді тільки тому, що той був тимчасовим і цензовим. Державна Дума, як відомо, обиралася недемократичним шляхом. Вони розраховували на те, що за допомогою загального, рівного, таємного і прямого голосування завоюють більшість в Установчих зборах, після чого влада на законних підставах опиниться в їх руках.

Такою була ситуація, поки в Росії не з'явився вождь більшовиків В.Ленін. Тривалий час йому доводилося залишатися у Швейцарії, тому що не було упевненості, чи його пропустять уряди союзних Росії країн, які боялися руйнівного впливу більшовиків на армію. Та за посередництвом німецьких соціал-демократів була досягнута домовленість з кайзерівським урядом щодо проїзду емігрантів з Росії через територію Німеччини від Швейцарії до Швеції у запломбованому вагоні в супроводі офіцерів рейхсверу. 16 квітня Ленін прибув до Петрограду і наступного дня виступив перед учасниками Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. Десять тез, що містилися в доповіді, газета "Правда" надрукувала 20 квітня під назвою "Про завдання пролетаріату в даній революції". Цей документ відомий під назвою "Квітневі тези". Він виключав більшовиків з демократичного табору, в якому об'єднувалися ліберали і соціалісти, і ставив їх у революції на окреме місце.

Поточний момент Ленін характеризував як перехідний від буржуазно-демократичної революції до пролетарської. Заклик здійснити пролетарську революцію формально адресувався всьому робітничому класу, а фактично – тільки більшовикам. Свою власну партію він вважав єдиною представницею інтересів робітничого класу. Меншовиків та есерів, які намагалися координувати свої дії з партіями ліберальної демократії, Ленін називав угодовцями. Угодовців треба було викинути з рад, а на їхнє місце поставити більшовиків.

У “Квітневих тезах” висувався лозунг “Вся влада – Радам!” Стратегія Леніна полягала в тому, щоб заволодіти радами зсередини, скинути уряд ліберальної демократії і поставити на його місце свій – радянський. Ідея скликання Установчих зборів у “Квітневих тезах” прямо не заперечувалася, тому що була популярною в народі і містилася навіть в програмі РСДРП 1903 р. Але вона відкидалася опосередковано: заперечуючи суверенне право народу формувати органи влади, Ленін вимагав утворення радянської республіки замість парламентської. Він розумів, що на вільних виборах більшовики не мали шансів завоювати більшість мандатів в Установчих зборах. Завоювати більшість в радах було більш реальною справою. Доктринальний екстремізм більшовиків, котрі стояли за ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, частково співпадав із стихійним екстремізмом рад, які вимагали експропріації власності у поміщиків та буржуазії. Ось який підтекст приховувався під тезою про переваги радянської республіки перед парламентською. Радянська республіка була потрібна більшовикам, а не народу. На плечах рад вони мали намір прорватися до влади і не збиралися ділити її з іншими політичними силами.

Лозунг “Вся влада – Радам!” означав на практиці встановлення однопартійної диктатури. Вождь більшовиків не збирався залишити в радах представників конкурентних партій соціалістичної демократії. Партія більшовиків повинна була знищити всі інші партії і злитися з радами, які ставали владою на всіх рівнях державного управління та місцевого самоврядування.

Зливаючись з партією, в якій вся влада зосереджувалася завдяки принципу “демократичного централізму” у керівництва, ради зникали як окрема організаційна структура. Зберігаючи в собі оболонку рад і називаючи власну диктаторську владу Радянською (обов’язково – з великої літери!), партія Леніна одержувала можливість заглибитися в народні низи і контролювати їхню поведінку.

У боротьбі за ради більшовики зробили наголос на тиллові гарнізони і фронтові частини. Від травня 1917 р. майже у кожній роті 12-мільйонної армії щоденно поширювалися більшовицькі газети. Радянські історики підтверджували, що більшовики розгорнули свою пропаганду у масштабах, неспівставних з кампанією всіх інших партій, разом узятих. Однак вчені не могли вказати, звідки надходили кошти, що забезпечувати таку пропаганду. Західні історики дослідили це питання на архівних першоджерелах і дійшли висновку про німецьке походження коштів. Кайзерівський уряд співробітничав з емісарами Леніна у приховуванні процедури передачі коштів. Обидві сторони рівною мірою не бажали визнати таке співробітництво. Витрачаючи тонни золота на підтримку більшовиків, кайзер нічого не вимагав від них,

окрім дестабілізації становища в країні, з якою Німеччина воювала. Це вдалося, але революція в Росії бумерангом вдарила по кайзеру, хоча з півторарічним запізненням.

Влітку 1917 р. більшовики (двічі) і Верховний головнокомандуючий Л.Корнілов намагались захопити владу. Результатом цих намагань стала поляризація політичних сил. Меншовики та есери після травневої кризи змушені були увійти в уряд, тобто взяти на себе відповідальність за стан справ. Природно, що вони почали втрачати вплив в радах. У ситуації, що склалася під час серпневої кризи, Ленін зробив сильний хід: забув на деякий час про комуністичні гасла і взяв на озброєння радянські лозунги.

Ще на початку серпня вождь більшовиків прилюдно заявляв, що заперечує сепаратний мир з Німеччиною. Всі знали, що від 1914 р. більшовики мали одне гасло: перетворити війну імперіалістичну на війну громадянську. А наприкінці серпня 1917 р. більшовики взяли на озброєння всенародну вимогу негайного припинення війни.

Зрівняльний поділ землі між тими, хто на ній працював, реалізувався у гаслі “Землю – селянам”. Погоджуючись з селянами щодо необхідності ліквідації великих власників, більшовики заперечували зрівняльний поділ і прагнули перетворити поміщицькі маєтки на радянські господарства (радгоспи). Та у серпні 1917 р. вони стали пропагувати зрівняльний поділ землі.

Висловлюючись завжди за централізовану державу, партія Леніна раптом підтримала вимогу федералізації Росії. 22 серпня 1917 р. вони увійшли в Центральну Раду.

Отже, більшовики поміняли свої гасла, щоб забезпечити успіх третій спробі збройного повстання, яке вони тепер готували на осінь 1917 р. Ця зміна гасел вплинула на подальші події більше, ніж провальний корніловський переворот. Потужний пропагандистський апарат більшовиків вкарбовував у свідомість мас образ опозиційної партії, яка з приходом до влади негайно реалізує радянські гасла. Робітники, солдати і матроси цілими колективами переходили до них від меншовиків та есерів. Чисельність ленінської партії зросла з 24 тис. після виходу з підпілля до 350 тис. у жовтні 1917 р. Вже у вересні Петроградська, Московська і Київська ради уперше прийняли запропоновані нею резолюції. Головою Петроради, як і в 1905 р., став один з вождів більшовиків Лев Троцький. Спілкуючись тільки з більшовизованими радами, Петрорада підготувала Всеросійський з'їзд рад на 7 листопада, а створений більшовиками Воєнно-революційний комітет – збройне повстання на цю саме дату.

Справжній рівень популярності більшовицької партії показали вибори до Установчих зборів, проведені у переважній більшості виборчих округів 25 листопада 1917 р. За більшовиків проголосували, як відомо, менше 25 %

виборців, а в Україні – тільки 10 %. Та це вже не мало жодного значення, адже влада перебувала в руках В.Леніна. 11 грудня він оголосив лідерів кадетської партії “ворогами народу”. Щоб боротьбу з політичними противниками ввести в організаційні рамки, 20 грудня Ленін створив Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем. Дуже швидко слідом за кадетами зійшли у небуття всі партії, крім більшовицької. Виборці тепер повинні були дисципліновано голосувати за кандидатів у радянські органи влади, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми.

Українська революція 1917 — 1918 рр.

У звичному для громадян СРСР наборі фактів за 1917 р. події демократичної, національно-демократичної, радянської і більшовицької течій революційного процесу переплелися під кутом зору, створеним пропагандистами ленінської партії. Внаслідок цього виникло уявлення про неперервність революції та її нездоланий і закономірний розвиток за висхідною. Вищою точкою революції оголошувався листопадовий (за н. ст.) переворот. Національно-демократичний зріз Російської революції цілком ігнорувався. Поширення більшовицької диктатури з Петрограда на периферію урочисто іменувалося “тріумфальною ходою Радянської влади”.

Фактично же національно-демократична течія в подіях 1917 – 1918 рр. проявилася з не меншою потужністю, ніж радянська. У першу чергу це стосувалося української етнографічної території, тобто тих російських губерній, де українці складали більшість населення. Слід взяти до уваги й те, що Українська революція 1917 – 1918 рр. мала два не пов’язані один з одним виміри, тому що розгорталася у двох різних державах.

У першому своєму вимірі Українська революція була національним зрізом Російської революції. Цей вимір стосувався революційних подій в кордонах Російської імперії, що розпадалася. Він стане зрозумілішим, якщо ми термінологічно визначимо поняття “російський” і “український”.

Російська революція в своєму національному зрізі була революцією росіян. В усіх тогочасних газетах вона називалася однаково – “Русской революцией”. У новітній українській мові термін “руський” не застосовується, а в давні часи він уживався для означення не росіян, а українців. У російській мові термін “российский” застосовувався для означення всього населення імперії.

Українська революція була революцією українців. Вона палала всюди, де знаходилися політично свідомі українці (варто згадати про українізацію військових частин на всіх фронтах), але її осердям були російські губернії з переважаючим українським населенням. Російська революція теж відбувалася

в кордонах всієї імперії, тобто й на території з українським населенням. Обидві революції не зливалися, а розвивалися паралельно. Між українськими і російськими політиками часто виникали конфлікти. Інколи ці конфлікти переростали у війни, для яких існує тільки одне визначення – міжнаціональні.

Революційні події в українських губерніях Росії спочатку розгорталися за сценарієм, який визначався в Петрограді. Тимчасовий уряд почав розбудовувати свою вертикаль влади. Керівництво російських політичних партій теж активно створювало в Україні свої первинні, міські і губернські організації. Нарешті, Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів посилала своїх емісарів на периферію для сприяння створенню місцевих рад. Даючи на місця директиви про скликання обласних з'їздів рад, виконком Петроради окреслював конфігурацію областей, що не збігалася з етнографічними кордонами. У боротьбі за вплив на суспільство політичні сили революційного Петрограда прагнули перетягти – кожна на свій бік – матеріальні і людські ресурси периферії, не цікавлячись, які народи населяли різні губернії багатонаціональної країни. Російська інтелігенція, яка увійшла в органи влади або впливали на них, не визнавала гостроти і навіть наявності національного питання.

Основними рушійними силами Української революції були нечисленна, але впливова національна інтелігенція і одягнуті в солдатські шинелі селяни. Робітники теж брали активну участь у революційних подіях, але національні проблеми здебільшого їх мало хвилювали. У промислово розвинутих східних і південних губерніях робітничий клас формувався в основному з росіян.

Організований М.Грушевським і С.Єфремовим після революції 1905 – 1907 рр. міжпартійний політичний блок “Товариство українських поступовців” (ТУП) скористався рекомендацією Тимчасового уряду про створення рад об'єднаних громадських організацій як представницьких органів місцевої влади, щоб сформувати раду всеукраїнського масштабу. 20 (7) березня 1917 р. відбулися вибори її керівництва. Ця дата визнана як день заснування Центральної Ради – найвищого представницького органу українського народу в Російській революції. Саме Центральній Раді належало розгортати Українську революцію, розбудувати органи державності українського народу, визначити і відстоювати територію, на якій повинна була створюватися національна державність. Етнографічна Україна в рамках Російської імперії істотно переважала територію поглинутої царизмом Козацької держави 1654 р. Як свідчив Всеросійський перепис 1897 р., українці становили більшість населення в дев'яти губерніях і в Кубанській козацькій області.

У перших відозвах Української Центральної Ради (УЦР) кінцева мета національної революції формувалася завуальовано: готуватися до Установчих зборів, на яких має бути поставлене питання про автономію України.

Рекомендована програма діяльності була обмеженою. Насамперед йшлося про заснування шкіл, об'єднання в культурні та економічні спілки, підтримку української преси. З поверненням із заслання М.Грушевського національний рух одразу втратив переважно культурницький напрям. Голова УЦР попередив, що не варто чекати Всеросійських установчих зборів, щоб з їх рук одержати автономію. На його переконання, це життєво важливе для українців питання необачно було б ставити у залежність від того, якою виявиться більшість депутатів Установчих зборів – централістською чи федералістською. Він підкреслював: автономії треба добиватися негайно; національно-територіальна автономія повинна поширитися на всю територію, де українці складають більшість населення; за своїм характером автономія повинна бути якнайширшою, тобто наблизитися до державної самостійності.

Перший склад УЦР не варто називати представницьким. До неї увійшли здебільшого ті, хто був у той час в Києві – керівники ТУП і партії українських соціал-демократів, культурно-освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій. Тому М.Грушевський поставив питання про скликання Українського національного конгресу з метою переобрання Ради. Конгрес відкрився у Києві 19 (6) квітня 1917 р. з участю делегатів від українських губерній, Кубанської області, Галичини, усіх фронтів, українських колоній у Петрограді, Москві та інших великих містах Росії. Делегати конгресу обрали членів Центральної Ради і надали їй право розширити свій склад з тим, щоб під час перетворення на орган крайової влади вона охоплювала представників національних меншин.

Як уже було сказано, в Російській революції сформувався демократичний табір у вигляді ліберального і соціалістичного партійних блоків, хоч останні докорінно відрізнялися один від одного за своїми політичними позиціями. Але російські і українські політичні сили ліберального або соціалістичного напрямків об'єднатися в єдиний табір не змогли. Тому в Україні за наявності численних осередків всеросійських партій почали виникати українські партії з однаковою платформою з усіх питань, за винятком національного: партія соціалістів-федералістів (есефів) – за наявності конституційно-демократичної партії (кадетів); партія українських соціалістів-революціонерів (есерів) — за наявності потужної загальноросійської партії есерів; партія українських соціал-демократів – за наявності РСДРП (меншовиків).

Це означає, що в Російській революції не склався цілісний демократичний табір. Докорінні розбіжності між демократичною і національно-демократичною течіями революційного процесу дестабілізували багатонаціональну країну, послабляючи тим самим шанси утворення на руїнах імперії федеративної демократичної Росії. Розвиваючись одночасно з Російською на цій же

території, Українська революція, як уже наголошувалося, не могла злитися з нею.

Поряд з демократичною і національно-демократичною течіями революційного процесу в українських губерніях набирала силу радянська течія. У середині 1917 р. в дев'яти українських губерніях діяли 252 ради робітничих і солдатських депутатів різного рівня. Особливо щільною їх мережа виявилася в Донбасі (180 рад). Розміщення переважної більшості рад у великих містах, робітничих селищах Донбасу і у прифронтовій смузі наперед визначало їхню байдужість до національного питання. За деякими винятками, ради робітничих і солдатських депутатів були елементами Російської революції в Україні. Більшовизація рад, що почалася восени 1917 р., тільки зміцнювала їх опір державотворчим зусиллям Центральної Ради. Ленінська партія виступала за централізовану державу так само рішуче, як будь-які інші загальноросійські партії революційного або контрреволюційного напрямку, але вдало маскувала свою позицію в національному питанні (так само як в земельному і в усіх інших).

Щоб за цих умов спрямувати революційний процес в потрібному напрямі, Центральна Рада повинна була спертися на збройну силу. Розпочався рух за українізацію армії, який незабаром дав вагомі результати. У травні 1917 р. в Києві відбувся перший український військовий з'їзд. На нього приїхали делегати від усіх армій і багатьох тилових гарнізонів. Від імені солдат українського походження з'їзд заявив, що вважає Центральну Раду єдиним компетентним органом, покликаним вирішувати всі справи, які стосуються цілої України та її відносин з Тимчасовим урядом. З'їзд обрав свій постійний орган – Генеральний військовий комітет. Справа українізації армії зосередилася в руках С.Петлюри.

Через тиждень після з'їзду УЦР надіслала в Петроград для переговорів з Тимчасовим урядом повноважну делегацію на чолі з В.Винниченком. Суть вимог зводилася до того, щоб уряд заявив про своє прихильне ставлення до автономії України. Особлива увага приділялася найгострішому питанню – визначенню кордонів майбутньої автономії відповідно з етнографічним принципом. Виявилось, однак, що Тимчасовий уряд не бажав взагалі проводити переговорів з українцями. Коли делегація повернулася в Київ, її наздогнала відповідь. Уряд заявив, що не може визнати Центральну Раду виразником волі українського народу і не має повноважень розв'язувати питання про автономію України. Не погоджувався революційний Петроград і з кордонами України. Він вважав Україною лише територію Козацької держави гетьмана Б.Хмельницького.

Діячі Української революції зрозуміли, що мусять покладатися тільки на самих себе. 23 (10) червня УЦР оприлюднила на новому військовому з'їзді,

що зібрався всупереч забороні міністра О.Керенського, свій Перший Універсал. Цим документом оголошувалося, що український народ бере свою долю у власні руки і на своїй землі сам порядкуватиме своїм життям. Порядок, лад і закон в Україні мали встановлювати тільки Українські установчі збори.

В універсалі Центральної Ради на повний голос заявляла про себе Українська революція. Цей голос не могли не почути керівні діячі загально-російських політичних партій, адже делегати військового з'їзду представляли більше ніж півтора мільйона солдатів і офіцерів українізованих частин фронтів і тилкових гарнізонів.

Через п'ять днів після проголошення Першого Універсалу Центральна Рада затвердила перший український уряд на чолі з В.Винниченком. Петроград ставили перед доконаними фактами, і він мусив на це реагувати. У Київ прибула представницька делегація, що складалася з провідних міністрів – О.Керенського, М.Терещенка та І.Церетелі. Впродовж доби була досягнута угода, у відповідності з якою Тимчасовий уряд зобов'язувався визнати Центральну Раду державним органом влади негайно, не чекаючи Установчих зборів. За її результатами УЦР видала 16 (3) липня Другий Універсал.

Домовленість між Петроградом і Києвом обмежувала національну революцію певними рамками. Зокрема, Центральна Рада зобов'язувалася упорядкувати процес українізації військових частин з тим, щоб він не порушував боездатності армії, яка протистояла військам Німеччини і Австро-Угорщини. Цінність угоди знижувалася для українців й тим, що в ній не окреслювалася територія, на яку мала поширюватися влада Центральної Ради та її Генерального секретаріату. Не уточнювалися також повноваження українського уряду, особливо в його відносинах з місцевими органами російської влади.

Дальші переговори в Петрограді не дали результатів. В середині серпня Тимчасовий уряд затвердив інструкцію для Генерального секретаріата, за якою дії українського уряду поширювалися лише на п'ять губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську. Рада взяла інструкцію до відома, але не погодилася на обмеження, що містилися в ній. У взаємовідносинах з Петроградом знову стала звичайною політика доконаних фактів. Один з них – підготовка до скликання Українських установчих зборів.

Коли Тимчасовий уряд дістав інформацію про підготовку до їх скликання, він прореагував істерично. Міністр юстиції наказав прокурору Київської судової палати негайно розпочати слідство з метою притягнення генеральних секретарів до карної відповідальності. Однак 7 листопада (25 жовтня) більшовики скинули уряд.

На думку керівників Центральної Ради, повалення петроградського уряду загрожувало Росії анархією і громадянською війною. Щоб анархія не поширилася на Україну, М.Грушевський висловився за негайне, не чекаючи скликання Українських установчих зборів, утвердження національної державності. 20 (7) листопада 1917 р. Центральна Рада прийняла Третій Універсал, яким проголошувалася Українська Народна Республіка.

Центральна Рада не оголосила самостійності УНР. Багато хто картав за це лідерів національної революції, звертаючи увагу на М.Міхновського, який закликав до здобуття самостійності ще на початку століття. Але сучасні критики забувають про “дрібницю”: революційні події в Росії відбувалися в умовах світової війни. Перетворення країни з імперії на федеративну республіку було одним з тих гасел, яке взяли на своє озброєння навіть більшовики, щоб заручитися підтримкою національних рухів при захопленні влади. Популярність гасла федералізації робила його прийнятним й для переважної більшості членів Центральної Ради. Тим більше, що вони домогалися такої автономії України у федеративній Росії, яка межувала з державною самостійністю. Навпаки, оголошення УНР самостійною державою загрожувало громадянською війною. Громадянська війна у воюючій країні була явищем неможливим. Вона негайно призвела б до знищення фронту, за яким стояли кайзерівські і цісарські війська.

Лідерів Центральної Ради слід картати не за відсутність рішучих дій, а за те, що вони не змогли, подібно лідерам російського демократичного табору, адекватно оцінити загрозу, яку ніс революції радянсько-більшовицький альянс. Перебуваючи під враженням того, що вони знаходилися на гребені революційної хвилі, автори Третього Універсалу в дусі революційного романтизму твердили: “Станемо на сторожі інтересів прав і революції не тільки нашої землі, а й усієї Росії”. Проте, щоб “стояти на сторожі”, вони не мали, як виявилось, будь-яких збройних сил.

Від весни 1917 р. коаліція партій ліберальної і соціалістичної демократії готувала скликання Установчих зборів. Утворений нею Тимчасовий уряд можна звинувачувати у відсутності достатнього ентузіазму в цій справі, що пояснювалося елементарним бажанням якомога довше залишатися при владі. Однак урядові партії все-таки бажали вийти з революції легітимним шляхом – через Установчі збори. Тим часом більшовики, на відміну від усіх інших партій, займалися підготовкою не виборів, а збройного повстання. Тому тільки вони потурбувалися створити партійні збройні сили – мережу загонів бойовиків-червоногвардійців в усіх великих містах. За допомогою власних збройних сил і більшовизованих частин старої армії вони мали намір прийти до влади в Петрограді і поширити її на всю імперію.

Однак В.Ленін не покладався тільки на силу. Щоб здобути і закріпити за собою державну владу, він бажав переконати революційні маси в тому, що тільки його партія виражає їхні інтереси. Тимчасово відмовившись від своїх стратегічних цілей, він не тільки взяв на озброєння народні вимоги про вихід з війни і зрівняльний переділ земель, але й почав втілювати їх в життя після приходу до влади. Декрет II Всеросійського з'їзду рад про землю і укладення 15 грудня 1917 р. перемир'я на фронтах миттєво піднесли популярність більшовицького Раднаркому в усіх губерніях, не виключаючи українських. Багатомільйонна армія почала розповзатися по всій країні. Прихоплюючи зброю, солдати-дезертири поспішали в свої села ділити поміщицькі маєтки. Українізовані війська танули, як сніг навесні, і Центральна Рада раптом опинилася беззахисною перед червоногвардійською загрозою. Загроза знаходилася як за межами проголошених Третім Універсалом Центральної Ради, але не визнаних центральним урядом кордонів, так і в усіх більш-менш великих містах УНР, не виключаючи Києва.

Центральна Рада готувала в листопаді - грудні 1917 р. Установчі збори – як Всеросійські на території України, так і Всеукраїнські. Більшовицькі партійні комітети, які так само вільно діяли в УНР, як всі інші партії, почали готувати за сценарієм II Всеросійського з'їзду рад Всеукраїнський з'їзд рад. Сценарій Всеросійського з'їзду рад мав дві істотні риси: по-перше, узгодження в часі самого з'їзду і збройного повстання, яке реалізувало з'їздівську декларацію про перехід державної влади в руки рад; по-друге, забезпечення переваги більшовиків у складі делегатів з'їзду шляхом надання можливості висилати делегатів тільки більшовизованим радам.

З'їзди різноманітних організацій відбувалися у Києві майже щотижня, і Центральна Рада не звертала на них особливу увагу. Коли стало зрозумілим, що більшовики планують обрати на Всеукраїнському з'їзді рад Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) рад України (за російським зразком) і заявити, що цей орган якраз і є переобраною Центральною Радою, київська влада втрутилася в останній момент в роботу оргкомітету з'їзду і наводнила вже визначений склад делегатів величезною кількістю своїх прибічників, рекрутованих у найближчому до Києва повіті. Таким методом, який не відрізнявся від мало не індивідуального підбору делегатів більшовицьким оргкомітетом, плани мирного поглинення України більшовицькою Росією вдалося зірвати. Формально Всеукраїнській з'їзду рад у Києві відбувся (17 - 19 грудня 1917 р.), фактично же він нікого не представляв, і його прихильні властям УНР резолюції були безвартісними.

Проте у відносинах з Україною Раднарком не покладався тільки на резолюції з'їздів. Більшовицький ревком підняв збройне повстання в Харкові і встановив у місті 23 грудня радянську владу. Більшовицькі делегати

Всеукраїнського з'їзду рад разом з деякими попутниками наступного дня об'єдналися з делегатами III екстреного з'їзду рад Донецько-Криворізького району, що працював з 22 грудня, і відновили свою роботу. Хоч на цьому з'їзді були представлені лише 82 ради, за якими стояла мізерна кількість громадян республіки, з'їзд проголосив себе Всеукраїнським, а Україну – республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

25 (12) грудня з'їзд обрав ЦВК рад України у складі 41 особи (з них 35 більшовиків). 30 грудня ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення Центральної Ради та її Генерального секретаріату і створив український радянський уряд. Зовсім не випадково цей уряд було названо не Раднаркомом, а Народним секретаріатом. Не випадково також створювана у Харкові українська держава залишилася при назві, яку їй дала Центральна Рада – УНР. З-за спини маріонеткового харківського уряду більшовики могли тепер здійснювати наступ на Україну, не наражаючись на звинувачення в інтервенції.

Таким чином, на початку 1918 р. на території УНР існували два уряди, і вони обидва заявляли, що є українськими і робітничо-селянськими. В цій ситуації керівники Центральної Ради позбулися ілюзій щодо можливості перетворення Росії на демократичну федеративну республіку.

В Петрограді утвердилася диктаторська влада більшовиків, яка поширювалася силовими засобами на всі території колишньої імперії. 18 січня 1918 р. Раднарком дозволив зібратися Всеросійським установчим збором, але на світанку наступного дня їх перше і єдине засідання було закрито. Російська революція закінчилася на фразі начальника охорони Таврійського палацу, яка стала історичною: “караул стомився”.

Формальне відокремлення УНР від режиму більшовицької диктатури ставало першорядним завданням. До цього додалася необхідність проводити самостійні мирні переговори з Німеччиною та її союзниками, що вже почалися у Брест-Литовську.

9 січня 1918 р. на неокупованій території УНР були проведені вибори в Українські установчі збори. За задумом, саме Установчі збори повинні були проголосити незалежність створеної Центральною Радою УНР. Однак ставало зрозумілим, що треба поспішати. Це відповідальне завдання довелося взяти на себе постійно функціонуючому органу Центральної Ради – Малій Раді.

24 січня Мала Рада ухвалила Четвертий Універсал, який проголошував: “Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу”. Під текстом Універсалу, оголошеного М.Грушевським в ніч на 25 січня, стояла дата 9 січня (тобто 22 січня за нов. ст.). Саме в цей день повинні були відкритися Всеукраїнські установчі збори. Вони не відкрилися внаслідок

триваючого наступу радянських військ. 7 лютого червоногвардійські загони М.Муравйова увійшли в Київ і влаштували кількадечну різанину. Інші червоногвардійські загони витіснили малочисельні війська УНР з території Донбасу і Подніпров'я.

9 лютого 1918 р. у Брест-Литовську було підписаний мирний договір між УНР і державами німецького блоку. Після цього Центральна Рада більше не приховувала, що перебуває у безнадійному становищі і потребує негайної збройної допомоги. Керівники Центральних держав також розуміли, що одержати гостро необхідне їм продовольство з України можна лише за умови її окупації значними силами.

18 лютого 1918 р. австро-німецькі війська розгорнули наступ по всьому фронту від Балтійського моря до Карпат. 3 березня Раднарком підписав мирний договір, за яким визнавав Фінляндію і Україну самостійними державами. Наступ припинився, але в Україні він продовжувався.

Українська контрреволюція (держава П.Скоропадського).

Коротка історія гетьманської держави П.Скоропадського все ще залишається “непрочитаною” в українському суспільстві. Існують дві однаково неправдиві інтерпретації цих 26 тижнів – радянська і пострадянська.

Головною зброєю радянських істориків стосовно негативних, на їх думку, персоналій і подій було замовчування. Цією зброєю вони скористалися повною мірою під час висвітлення подій від весни до осені 1918 р. Цей дуже насичений період зводився до однієї теми – партизанської боротьби проти австро-німецьких окупантів. Нечисленні відомості про П.Скоропадського та його правління, що відклалися у свідомості старшого і середнього покоління громадян України, запозичені з талановитої п'єси Михайла Булгакова “Дні Турбіних”. Телевізійну інтерпретацію п'єси з цілим сузір'ям яскравих виконавців бачили мільйони людей. Багато достовірних деталей булгаковського твору “працюють” на авторську концепцію – білогвардійську в своїй основі, тобто глибоко ворожу українському національно-визвольному руху. Не випадково Й.Сталін високо цінував п'єсу, в якій на тлі протиборства двох “відживаючих” сил в епілозі виринає третя сила – бронепоезд під червоним прапором.

Безумовно, булгаковська “опереткова державність” гетьмана П. Скоропадського є шовіністичним міфом. Однак, такий же міф, тільки з протилежним знаком, сформувався в емігрантському оточенні колишнього гетьмана. На жаль, він перенесений без жодної корекції в сучасні підручники з вітчизняної історії. Тому молодше покоління громадян України має не менш

перекручене уявлення про гетьмана П.Скоропадського і його добу, але вже з позитивними знаками.

Історичні міфи всюди використовуються у політичних цілях. Фігура генерала П.Скоропадського, поряд з фігурою професора М.Грушевського, стала на початку 90-х рр. найбільш популярною у середовищі тієї радянської номенклатури, яка волею випадку опинилася біля керма незалежної України і змушена була шукати її корені у недавньому історичному минулому. Професор Грушевський став симпатичним їй тим, що повернувся на схилі життя в радянську Україну, а генерал Скоропадський – тим, що був авторитарною фігурою і відстоював в міру можливості національні інтереси власного народу у неймовірно важкій політичній ситуації. Ніхто не задумувався над тим, що Українська Держава гетьмана Скоропадського була створена на руїнах Української Народної Республіки. Ніхто не розглядав загибель Центральної Ради як контрреволюційний переворот, хоча для цього є всі підстави. Мало хто оцінював бій під Мотовилівкою як прояв громадянської війни всередині національного табору – між гетьманцями і збройними силами відродженої УНР. У пантеоні національної слави голова Центральної Ради М.Грушевський і гетьман П.Скоропадський тепер розміщуються, як правило, поряд.

Мабуть, нема необхідності переглядати уявлення, що склалися. Обидва, і Грушевський, і Скоропадський робили все, що могли для зміцнення українського державотворчого процесу в тодішній ситуації. Потрібно, однак, належним чином проставити акценти, пов'язані з діяльністю головних політичних фігур вітчизняної історії початку ХХ ст.

Деміфологізація вже звичної історичної картини вимагає відмови від однозначно позитивної оцінки революції й відповідно — тільки негативної оцінки контрреволюції. Революція, як вже говорилося вище, завжди руйнує не тільки віджилі, але й здорові тканини суспільного організму, і тому на певному етапі повинна зупинитися. Контрреволюцію, яка цілком відновлює status quo, слід розглядати як негативне явище, тому що всі жертви революційної доби стають даремними. Але контрреволюцію, яка зупиняє прогресуючий розпад організованих форм суспільного життя, потрібно тільки вітати. Далеко не завжди революція закінчується скликанням Установчих зборів, депутати яких у спокійній обстановці обговорюють і затверджують необхідний для суспільстві Основний закон.

Оцінюючи український державотворчий процес 1917 – 1918 рр., треба врахувати, що всі дійові особи на тодішній політичній сцені перебували під пресингом жахливого катаклізму – Великої війни. М.Грушевський, П.Скоропадський і всі інші, хто раптом став політичною фігурою першорядного значення, були зкутими у своїх діях тією війною.

В радянській історіографії завжди підкреслювалося, що режим П. Скоропадського опирався на німецькі багнети і пав разом із загибеллю кайзерівської Німеччини. Обидва твердження неможливо оспорити. Однак гетьманську Українську Державу слід розглядати в контексті загальноросійських подій, де зовнішній чинник відіграв надзвичайно вагомий роль. Німеччина не шкодувала золота для підтримки ленінської партії, щоб розвалити царську армію, а союзники Росії робили все можливе, щоб утримати “в робочому стані” російсько-німецький фронт.

Міжнародне становище виявилось вкрай несприятливим для національно-визвольної боротьби українського народу. В україно-російському протистоянні, яке стало неминучим внаслідок розпаду імперії, українська сторона не могла обирати собі союзників і противників. Ті й інші визначалися самими умовами світової війни. Антанта або залишалася байдужою до України (коли йшлося про боротьбу останньої з червоною Росією), або включалася в події навіть своїми військами на стороні білогвардійської Росії. Центральні держави підтримували Україну в її боротьбі з Росією, поки тривала війна. Однак ця підтримка, будучи від початку вкрай егоїстичною, виявилася й неефективною, тому що війну вони програли.

Внутрішні умови теж були вкрай несприятливі для українського державотворчого процесу. Оцінюючи його в рамках співвідношення між революцією і контрреволюцією, не треба забувати, що в революції постійно зростало значення анархічного і деструктивного радянського чинника. Ленінській партії вдалося приборкати анархізм рад і на їх плечах захопити владу у Росії. На відміну від безсилового Тимчасового уряду, компартійно-радянський тандем негайно перетворився на жорстку диктатуру, яка зайнялася забезпеченням “тріумфальної ходи Радянської влади”, тобто почала знову втягувати в межі Росії відпалі національні окраїни. Ради на території України стали своєрідною “п’ятою колоною” Раднаркому, який активно використовував їх для дестабілізації соціального життя і підризу національної державності. За цих обставин Центральній Раді не залишалось нічого іншого, як звернутися по допомогу до Німеччини і Австро-Угорщини одразу після укладення Брестського мирного договору.

Після повернення в Київ уряд УНР став знову готуватися до скликання Установчих зборів. Було оголошено дату скликання – 12 травня 1918 р. Центральна Рада заявила, що продовжуватиметься попередня соціально-економічна політика, у тому числі земельна. Однак сотні тисяч австро-німецьких солдатів і офіцерів стали силовим стабілізуючим чинником, який, аніскільки не розв’язуючи назрілих соціально-економічних проблем, на певний час припинив революційну ситуацію. Поміщики почали вимагати повернення їм конфіскованої власності. Промислово-фінансові кола почали

наполягати на перегляді робітничого законодавства Тимчасового уряду і уряду УНР. Зросла політична активність заможних верств селянства, які бажали відновити приватну власність на землі і гостро висловлювалися проти зрівняльного поділу землі.

Між Центральною Радою і австро-німецькою військовою адміністрацією дедалі частіше спалахували конфлікти. Переконавшись у нездатності УНР забезпечити умови Брестського мирного договору щодо вивезення до Центральних держав продовольства і сировини, окупанти вирішили усунути уряд соціалістів. 29 квітня 1918 р. відбулося останнє засідання Української Центральної Ради. УНР проіснувала менше шести місяців. На зміну їй за підтримки окупантів прийшов до влади режим гетьмана П.Скоропадського. Змінилася й назва країни: замість УНР – Українська Держава.

Ситуація, в якій відбулася зміна влади, характеризувалася майже однако-вими словами у двох ключових документах, відділених один від одного трьома місяцями. Четвертий Універсал Центральної Ради констатував: “Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність, фабрики товарів не виробляють, заводи спиняються, залізниці розхитані, гроші в ціні падають, хліба зменшилося, наступає голод. По краю розплодились юрби грабіжників і злодіїв, особливо, коли посунуло з фронту військо, счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі” (22 січня 1918 р.). В “Грамоті до всього українського народу” гетьман П.Скоропадський писав: “Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна руїна й безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем, і врешті перед найбагатшою колись Україною стає грізна мара голоду” (29 квітня 1918 р.).¹

Ця оцінка ситуації, що склалася в Україні у зимові і весняні місяці 1918 р., підтверджується багатьма іншими джерелами. Причини тяжкого економічного і загальнополітичного становища корінилися вже не тільки у наслідках імперіалістичної війни, з якої Україна вийшла ще в грудні 1917 р. На перше місце вийшли такі причини, як неконтрольоване розповзання по селах багатомільйонної армії, неоголошена війна радянської Росії з УНР, що не мала фронтів, цілковитий колапс державних структур, відповідальних за громадянський порядок, а також дестабілізуюча діяльність рад і більшовицьких комітетів, які цілком вільно діяли в Україні.

Безсумнівно, що режим П.Скоропадського дістав, особливо у перші місяці, певну підтримку в українському суспільстві. Сподівалися, що новий режим припинить стан сваволі і хаосу, від якого потерпали найбільш широкі верстви населення. Тому гетьману вдалося встановити свою владу по всій Україні не тільки і навіть не стільки завдяки багнетам окупаційних військ.

Існує тенденція визначати характер режиму П.Скоропадського за деклараціями, що готувалися в гетьманській канцелярії. Однак ні вивчення

декларацій, ні навіть аналіз конкретної діяльності гетьманського уряду не можуть бути достатньою підставою для цього. Адже не Скоропадський та його уряд визначали хід подій. Оцінка гетьманського режиму повинна випливати з аналізу окупаційної політики кайзерівського уряду.

Для Центральних держав воєнні кампанії 1914 — 1916 рр. закінчувалися невдачами. Суть невдач полягала у неспроможності перемогти Антанту за рахунок тієї переваги у відмобілізованості матеріальних і людських ресурсів, що існувала перед війною. Країни Антанти, які багатократно переважали противника за ресурсами, у тривалій війні мали всі шанси на перемогу. Розуміючи це, правлячі кола Центральних держав не будували планів закріплення за собою завойованих територій. Зокрема, у листопаді 1916 р. німецький і австрійський імператори оголосили у спільному маніфесті про свій намір створити після війни самостійну Польську державу.

Вихід Росії з війни став для Центральних держав дарунком долі не тільки внаслідок ліквідації Східного фронту, але й через появу перспективи одержання продовольства і сільськогосподарської сировини з України для свого знемагаючого у війні господарства. Перед німецькою адміністрацією навесні 1918 р. постала дилема: або перетворити Україну в окуповану територію, подібно Бельгії чи Польщі, або впливати на події опосередковано, через національний уряд. Пропозиція утворити генерал-губернаторство з прямим підпорядкуванням Берліну виникла відразу після того, як почалися ускладнення у стосунках з урядом Центральної Ради. Але такий варіант від початку розглядався як політично небажаний. Німці бажали бачити в Україні союзна державу, а не колонію. Коли з'явилася можливість спертися на генерала П.Скоропадського, окупаційна адміністрація негайно цим скористалася.

Чи впливає звідси, що гетьман був вільний у своїх діях? Відповідь дає порівняння культурних і військових аспектів його діяльності. За півроку П.Скоропадський зробив дуже багато в галузі культури: півтори сотні українських гімназій, перші українські університети, заснування Української академії наук, Національного архіву, Українського національного театру тощо. Німці тут не перешкоджали.

До організації національної армії гетьман підійшов так само ґрунтовно. Планувалося створити вісім армійських корпусів, гвардію, танкові частини, ескадрильї — все на найвищому технічному рівні. Проте реально було зроблено дуже мало, головним чином — через опозицію німецького командування. Окупантам були вигідно, щоб Українська Держава платила за “послуги” їх військ.

У “Грамоті до всього українського народу” гетьман урочисто проголошував про відновлення права приватної власності, яке називав фундаментом культури і цивілізації. І воно справді було відновлене. Окупаційна армія

утримувалася на кошти Української Держави, а не за рахунок реквізицій і конфіскацій. Окупанти налагодили широкий вивіз з України сировини і продовольства, але розплачувалися за вивезене або записували його вартість як державний борг. Борги Німеччини Українській Державі були офіційно списані тільки за Рапальською угодою, укладеною радянським урядом Х.Раковського з урядом Веймарської республіки у 1922 р.

Особливу вагу для П.Скоропадського мала підтримка головної соціальної сили у будованій ним державі — українського селянства. Історики не звертають уваги на те, що гетьман збирався ліквідувати поміщиків як соціально-економічну верству. Але він бажав це зробити цивілізовано, а не більшовицькими методами. За законом від 8 червня 1918 р. приватне землеволодіння обмежувалося 25 десятинами на одну особу. Державному земельному банку надавалося необмежене право придбання земель з метою продажу селянам у розмірах, необхідних для збільшення їх землекористування.

Відомо, що переконаний противник гетьмана В.Винниченко ставився до нього упереджено. У своїй дуже суб'єктивній, але відвертій мемуарно-публіцистичній праці “Відродження нації” він називав гетьмана “підставною, нікчемною фігурою, манекеном і декорацією”. Тим переконливішим є судження цього непересічного політика, сформульоване на тій самій сторінці його мемуарів: П.Скоропадський щиро хотів забезпечити собі симпатії з боку класу дрібних, а не великих власників.² Фактичний матеріал підтверджує такий висновок, зроблений по гарячих слідах подій.

Трагедія гетьмана полягала в тому, що його державотворча програма виявилася несумісною з інтересами Німеччини та Австро-Угорщини як окупаційних держав. Не бажаючи за безцінь продавати свою продукцію гетьманській адміністрації, яка мала зобов'язання за умовами Брестського миру перед окупаційними державами щодо поставок, селянство піднялося на боротьбу. Особливе роздратування у селян викликало повернення поміщиків у свої маєтки. Пролетаризовані і заможні селяни однаковою мірою вважали поміщицьку власність вже своєю. В результаті гетьман позбувся опори в українському суспільстві.

Універсалом від 29 квітня 1918 р. П.Скоропадський зосередив в своїх руках виконавчу, законодавчу і судову владу. Чи означало це встановлення диктатури?

Гетьманат був спробою спертися на історичну традицію, до якої вдалися певні політичні сили, оскільки їх висуванець походив з гетьманського роду Скоропадських. Гетьманська Україна у ХХ ст. залишалася тільки ідеєю. Царизм її остаточно знищив ще в ХVІІІ ст. Говорити про встановлення необмеженої (в умовах світової війни) або конституційної (гетьман обіцяв у майбутньому скликати парламент) монархії не доводиться. Реальна влада і

до, і після проголошення гетьманату знаходилася в руках командування окупаційної армії.

П.Скоропадський входив до імперської політичної еліти, не володів українською мовою (вивчив її вже в еміграції), мав монархічні переконання. І ось раптово, зовсім неочікувано для себе він став гетьманом. У цій ситуації гетьман прагнув перетворити формальну незалежність на справжню. Він відстоював інтереси України, намагався розв'язати проблему Холмщини і Підляшшя, бессарабське і кримське питання, проблеми Донбасу і Кубані. Завдяки відстоюванню національних інтересів він став зрадником в очах колишніх колег – білогвардійських генералів, але не здобув підтримки українських політичних партій.

Чи була реакційною соціальна політика П.Скоропадського? Виходячи з наявних фактів, навряд чи варто давати однозначну оцінку. Гетьман прагнув розв'язати соціальні проблеми засобами реформ в країні, вже охопленій революцією. Цим все сказано.

Олія, виплеснута в бурхливе море, здатна на хвилину припинити хвилі. Цією олією стала окупаційна армія. Але Україна була вагітна революцією. Сотні тисяч демобілізованих солдатів (багато хто прихопив зброю, коли вертався з фронту) по селах готові були боротися за землю з ким завгодно. Розпочався грандіозний страйк залізничників. В Україні розгорнулася соціальна війна, переплетена з війною проти окупантів. У такій ситуації не можна було проводити реформи.

Другий вимір Української революції (ЗУНР).

Українська революція на західноукраїнських землях мала як свою специфіку, так і спільні з Великою Україною риси. Специфіка існувала в обох зрізах революції – національному і соціальному. Спільність рис обумовлювалася подібністю долі. Прагнучи після розпаду імперії задовольнити природне бажання щодо побудови національної держави на своїй етнічній території, український народ зустрічався з таким же природним бажанням націй з більшим, ніж у нього, державотворчим потенціалом утвердитися у новій історичній реальності.

Твердження про регіональну специфіку у національному зрізі Української революції може викликати заперечення. Воно означає, що українці поділялися у національному відношенні на західних і східних, а це ставить під сумнів існування єдиного народу. Звичайно, такого крайнього висновку робити не слід, він не узгоджується з реальністю. Проте треба пам'ятати, що етнічні українці не мали власної державності навіть на етапі утворення народностей. Пізніше різниця між західними і східними

українцями поглиблювалася внаслідок різних умов їх життя в Австрійській і Російській імперіях. На західноукраїнських землях практично не існувало асиміляторського тиску з боку держави, тоді як в Росії державна влада не вважала українців окремим народом і здійснювала цілеспрямовану русифікаторську політику. Хоч українці залишалися єдиним народом, регіональна специфіка в національній революції існувала, нерідко проявляючись в конкретних ситуаціях.

Специфічність соціального зрізу національної революції виступала на поверхні набагато чіткіше. На західноукраїнських землях класова боротьба не мала такої загостреності, як в Росії. Несприятливим чинником у розвитку національної революції в Росії і Австро-Угорщині був здебільшого неукраїнський характер великих міст на етнічній території українського народу.

В Росії пануючою течією революційного процесу були ради робітничих і солдатських депутатів, що утворювалися здебільшого у великих містах. Неукраїнський характер міст обумовлював в цій ситуації нейтральну або ворожу налаштованість рад щодо українського питання. Інакше кажучи, ради, так само як місцеві комітети загальноросійських партій на території України, здійснювали пригнічуючий вплив на Українську революцію.

В Австро-Угорщині неукраїнський характер основних міст (Львів, Чернівці, Ужгород) позначився на розвитку Української революції істотно меншою мірою. Тут майже не було розвинутих промислових, а відповідно – пролетарських центрів з інонаціональним робітничим класом. Середні і дрібні міста мали здебільшого український склад населення. Крім того, на західноукраїнських землях майже не існувало радянського чинника в революції. Щоправда, у 1918 р. ради робітничих і солдатських депутатів з'явилися майже у кожному місті, але вони залишалися малочисельними і маловпливовими. Ініціаторами їх утворення ставали здебільшого солдати, які верталися з російського полону.

Радянський чинник надавав Російській революції радикалізму, який призводив до звуження правої частини спектру політичних партій і розширення його лівої частини. На правому фланзі залишилися конституційні демократи (кадети), які увібрали в себе представників більш консервативних партій. У політичному житті стали панувати партії соціалістичної орієнтації. Українська партія есефів (соціалістів-федералістів) за своєю політичною програмою мало відрізнялася від партії народної свободи (так назвали себе кадети після повалення самодержавства). Іншими словами, нічого соціалістичного в їх програмі не було. Але популярність соціалістичних гасел змусила есефів врахувати цю обставину у назві своєї партії.

На території Австро-Угорщини, що розпалася, спектр політичних партій залишався нормальним, а не гіпертрофованим. Провідну роль в національній

революції відігравали партії центристської спрямованості. Їм було важко знаходити спільну мову з радикальними партіями, які створили УНР.

Будуючи національну державу, українці Росії зустріли опір з боку всіх без винятку російських політичних сил. Радянська історіографія розглядала боротьбу цих сил між собою (у тому числі на українській території) або їхні намагання поглинути Україну як громадянську війну. Звичайно, якщо сприймати Російську імперію як цілісність, то всі збройні конфлікти можна кваліфікувати як громадянські війни. Проте у 1917 р. імперія розпалася і більше не відроджувалася у первинному вигляді, хоча партія В.Леніна вдалося до 1921 р. відновити контроль над її більшою частиною (за винятком Фінляндії, Польщі, Латвії, Литви і Естонії). Тому слід вважати більш коректним поділ збройних конфліктів на дві якісно різні форми війн – громадянські і міжнаціональні.

Можна назвати лише два швидкоплинних епізоди громадянської війни в українському суспільстві – під час народження і загибелі держави П.Скоропадського. При цьому народження гетьманської держави взагалі обійшлося майже без жертв. Навпаки, українсько-російські міжнаціональні війни набули тривалого і жорстокого характеру. Бажаючи здобути перевагу над противником, обидві сторони запрошували собі на допомогу іноземні сили. Вони окупували Україну і завдавали їй величезних матеріальних і людських втрат.

Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях теж супроводжувалася жорстокою і тривалою міжнаціональною війною. Однак Австрійська держава, яка виникла на руїнах Австро-Угорщини, не претендувала на відновлення імперських кордонів і цілком відсторонилася від подій на цій території. На етнічні землі українського народу претендували три інші держави: Угорщина – на Закарпатську Україну, Румунія – на Північну Буковину, Польща – на Східну Галичину.

Коротко розглянемо конкретні події, які ілюструють наведені вище положення.

Поразка Австро-Угорщини у Великій війні призвела до розвалу цієї клаптикової імперії на складові частини. У революційній ситуації, що виникла, народи почали будувати власні національні держави. 18 жовтня 1918 р. у Львові відбулися загальні збори українських суспільно-політичних діячів Галичини і Буковини. У них взяли участь послы до імперського парламенту у Відні, депутати галицького і буковинського сеймів, лідери впливових політичних партій і деякі персонально запрошені особи, зокрема, митрополит А.Шептицький і єпископ Г.Хомишин. Учасники зборів обрали з свого середовища Національну Раду – вищий орган влади майбутньої держави. Рада заявила, що претендує на всі території імперії Габсбургів, де

українці складають більшість населення: Східну Галичину, Лемківщину північно-західну частину Буковини, Закарпаття.

Імперська провінція Галіція і Лодомерія складалася з двох етнографічно різних частин – Західної Галіції з центром у Кракові, яку населяли в основному поляки, і Східну Галичину з центром у Львові, населену в основному українцями. Польські політичні організації уже готувалися взяти контроль над всією провінцією. Щоб запобігти цьому, Національна Рада домоглася від австрійців згоди на прискорення передачі влади місцевому населенню. В ніч на 1 листопада українські збройні сили зайняли Львів, а пізніше – всю Східну Галичину і Буковину.

13 листопада була проголошена Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Президентом став голова Національної Ради Євген Петрушевич, а головою Державного секретаріату (уряду) – лідер національно-демократичної партії Кость Левицький. Національна Рада і Державний секретаріат поспішили зі створенням Української галицької армії – УГА. Молодій державі з перших днів треба було захищатися від агресії з боку сусідів. 1 листопада розпочався наступ польських військ, а трохи згодом – й румунських. 22 листопада поляки захопили Львів, і уряд ЗУНР змушений був переїхати в Тернопіль.

Угорщина і Румунія досить легко поглинули позбавлені державності й відповідних силових структур українські землі. У Галичині ситуація складалася по-іншому: українська і польська держави створювалися практично одночасно. Особливих переваг у війні, що спалахнула між ними, не було в жодної сторони. Лише з часом поляки змогли забезпечити більшу концентрацію сил. Українцям Галичини довелося воювати з усією Польщею. Велика Україна в цей час була охоплена громадянськими і міжнаціональними війнами, ускладненими інтервенцією країн Антанти. Вона не могла надати допомоги галичанам.

За цих умов уряд ЗУНР провадив активну зовнішню політику, прагнучи донести до міжнародної громадськості і урядів країн Європи та Америки об'єктивну інформацію про прагнення українців реалізувати своє право на самовизначення і державну незалежність. У січні 1919 р. дипломатичні представники ЗУНР увійшли до делегації УНР на Паризькій мирній конференції. Однак країни Антанти робили ставку на відроджену Польщу, яку розглядали як партнера на Сході у протидії можливій агресії з боку післявоєнної Німеччини. ЗУНР вважалася (не без впливу польських дипломатів) штучним утворенням австро-німецьких спецслужб.

У протидії агресії з боку поляків ЗУНР могла розраховувати лише на власні сили. Під час Листопадової революції 1918 р. військово відомство республіки мало в своєму розпорядженні півтори тисячі погано озброєних

січових стрільців. 5 листопада у відозві “Під зброю!” Українська Національна Рада закликаючи громадян йти до війська, щоб відстояти свободу і незалежність створюваної держави. Через декілька днів голова уряду і державний секретар у військових справах Д.Вітовський оголосили мобілізацію всіх громадян віком від 17 до 50 років.

Сформування УГА дозволило на деякий час перехопити ініціативу на українсько-польському фронті. Тоді Рада Антанти втрутилася в хід подій, вимагаючи укладення перемир'я. Тим часом з Франції до Галичини була перекинута польська армія генерала Ю.Галлера. Внаслідок цього з весни 1919 р. стратегічна ініціатива в українсько-польській війні перейшла до поляків. Спроби об'єднання сил і ресурсів ЗУНР і відродженої УНР успіху не принесли.

УНР доби Директорії: боротьба за виживання.

Період між листопадом 1918 р. і січнем 1919 р. ознаменувався новим яскравим спалахом державотворчого процесу. Спалах швидко згас, і майже вся Україна знову була затоплена радянськими військами, що прийшли з півночі. Історіографія (радянська, зарубіжна українська, західна, пострадянська) не дає переконливих відповідей на питання про обставини визрівання нового спалаху національної революції, які призвели до відродження УНР, а також про причини його короткотривалості. В сучасній українській історіографії йде процес фронтального аналізу джерел, які допоможуть відповісти на поставлені питання.

В міру того, як опір Німеччини військам Антанти слабшав, становище гетьмана П.Скоропадського ставало все більш непевним. У серпні 1918 р. найбільш впливові політичні партії утворили опозиційний гетьману блок під назвою Український національний союз (УНС). У вересні до керівництва УНС прийшов один із лідерів українських соціал-демократів Володимир Винниченко.

3 листопада у Німеччині спалахнула революція, яка призвела до втрати влади Вільгельмом II. Німеччина програла війну, і присутність її армії в Україні перестала бути стабілізуючим чинником. В ніч на 14 листопада у Києві виник орган, що мав підготувати і здійснити збройне повстання з метою усунення гетьманського режиму – Директорія на чолі з В.Винниченком. Вдень 14 листопада П.Скоропадський оголосив про зміну урядового курсу і заявив про намір федерувати Українську Державу з небільшовицькою Росією.

Федерування з білогвардійцями підштовхнуло нечисленну гетьманську армію приєднатися до розпочатого Директорією повстання. 18 листопада у битві під Мотовилівкою січові стрільці Є.Коновальця розгромили гвардію (полк сердюків) і офіцерську дружину – збройні формування, що зберігали

вірність гетьману. В ніч на 14 грудня у Києві підняли повстання більшовики і єврейські бойові дружини. Одночасно в місто увійшли загоони січових стрільців. Гетьман зрікся влади і таємно виїхав в Берлін.

Антанта робили ставку на Добровольчу армію генерала А.Денікіна, яка формувалася на Північному Кавказі. Денікін просив союзників зосередити в Україні війська, еквівалентні за чисельністю австро-німецьким. Коли виявилось, що відроджену УНР захищає 100-тисячна армія під проводом головного отамана С.Петлюри, союзники обмежилися військами загальною чисельністю 60 тис. військовослужбовців.

УНР загрозували ворожі війська по всьому периметру її кордонів. На заході це були армії Ю.Пілсудського. Наприкінці серпня Раднарком скасував договори царської Росії щодо поділів Польщі, і в оточенні Ю.Пілсудського заговорили про відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. (тобто з Правобережною Україною). На півночі і північному сході до вторгнення в Україну готувалися армії Л.Троцького. 13 листопада ВЦВК РСФРР заявив про скасування Брестського миру. На південному сході Україні загрозувала армія А.Денікіна, а чорноморське узбережжя окупували війська Антанти.

Раднарком застосував уже випробуваний взимку 1917 – 1918 рр. сценарій вторгнення з-за спиною нібито українського радянського уряду. 28 листопада ЦК РКП(б) санкціонував утворення “незалежного” Тимчасового робітничо-селянського уряду України, який очолив Г.Пятаков. З цього приводу в листі до головнокомандувача Червоної армії І.Вацетіса В.Ленін писав: “З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів”³.

1 січня 1919 р. більшовики встановили контроль над Харковом, а через два дні в місто вступили радянські регулярні війська разом з Тимчасовим урядом України. На протести Директорії УНР нарком закордонних справ РСФРР заявляв, що російських військ в Україні нема, а бої веде цілком незалежний від Росії уряд радянської України.

Одним з яскравих епізодів короткого перебування Директорії при владі на всій території УНР була спроба утворення соборної України. 3 січня 1919 р. Українська Національна Рада в Станіславі затвердила попередній “Договір про злуку” між ЗУНР і УНР, опублікувала його і доручила урядові вжити заходів з метою реалізації величезної ідеї соборності. Остаточний акт про злуку мав бути проголошений у Києві. Для цього в столицю УНР

приїхала повноважна делегація з представників Галичини, Буковини і Закарпаття. Церемонія відбулася 22 січня у присутності десятків тисяч киян.

У складі Директорії зростала роль С.Петлюри. Однак здатність головного отамана Армії УНР володіти ситуацією була обмеженою. Реальна влада на місцях належала виборним отаманам напівпартизанських загонів, з яких склалися збройні сили УНР. Наприкінці грудня 1918 р. Директорія розпочала підготовку до скликання Трудового конгресу з метою організації влади. Делегати Конгресу вперше зібралися у Києві 23 січня, коли місту вже загрожували радянські війська. В цій ситуації Конгрес не став міняти державний устрій і висловив політичну довіру Директорії.

Швидкий воєнний крах Директорії не можна пояснювати тільки несприятливим міжнародним становищем УНР. Цей крах обумовив передусім російський чинник, але він не був для України суто зовнішнім. За сотні років спільного існування в Україні і Росії склалися подібні або тотожні елементи соціально-економічного життя. Громадянська війна між білою і червоною Росією не тільки впливала на події в Україні, але й поширювалася часом на її територію. Соціально-економічна політика Раднаркому теж здійснювала колосальний вплив на боротьбу українських політичних сил.

Більшовики сповна заплатили селянству по вексялях, виданих у серпні 1917 р. Зрівняльний поділ землі і майна в РСФРР співпав у часі з поверненням поміщиків в українське село під захистом німецьких багнетів. Полярна протилежність аграрної політики в червоній Росії і в гетьманській Україні не могла не подіяти руйнівним чином на найбільш популярну і численну партію Української революції – есерівську. Влітку 1918 р. вона розкололася. Меншість залишилася на старих позиціях і зберегла попередню назву – УПСР. Більшість, що назвалася боротьбистами (за назвою центрального органу – газета “Боротьба”), прийняла комуністичну платформу. Частина українських осередків всеросійської партії лівих есерів теж перейшла на комуністичну платформу і утворила партію борбистів (за назвою центрального органу – газети “Борьба”). Цікаво, що український комунізм (його прийнято називати націонал-комунізмом) виник головним чином в есерівському, а не в соціал-демократичному середовищі.

Перехід партії М.Грушевського на комуністичну платформу слід вважати явищем знаменним. Це була селянська партія, а українське селянство, так само як російське, люто ненавиділо поміщиків. Безумовно, неповага до приватної власності на землю з боку селянства була небезпечною. Вона зсередини підривала національну революцію, перетворюючи її на радянську. А радянська революція була нерозривно пов’язана з більшовицькою партією і загрожувала у майбутньому самому селянству. Адже більшовики були

якраз тією політичною силою, яка сповідувала неповагу до будь-якої приватної власності і розглядала селянство як “дрібну буржуазію”.

Безсумнівно, українських селян важко було звинувачувати в екстремізмі якраз в ті місяці, коли вони відмовлялися під наглядом німецьких військ і гетьманської варти від уже поділеної поміщицької землі. Саме в літні місяці 1918 р., коли на достиглий урожай стали зазіхати як поміщики, так і окупанти, в Україні відновився стан революційної ситуації. Селянство розгорнуло повномасштабну війну з окупаційними військами і гетьманською адміністрацією. Воно підтримало Директорію, коли та оголосила війну гетьманському режиму. Цим пояснювалася поява у С.Петлюри стотисячної армії.

Після повалення гетьмана Директорія не змогла проводити на селі політику, ідентичну радянській. Поміщицькі маєтки підлягали експропріації, але строки і порядок поділу землі не визначалися. На малоземельному Правобережжі Польща добилася визнання за поміщиками польського походження статусу іноземних, у зв'язку з чим їх власність стала недоторканною.

За кілька місяців Директорія позбавилася селянської підтримки. Тому її військові сили, які склалися переважно з селянських повстанських загонів, танули з кожним днем. Переслідувана радянськими військами, армія С.Петлюри залишила Київ, а потім Вінницю, Жмеринку і т.п. Уряд УНР спромігся закріпитися на північному заході України. Війська радянської Росії зайняли основну територію України і в районі Донбасу вступили у двобій з білогвардійцями. Через це контрольований Директорією невеликий регіон тривалий час залишався поза увагою Москви.

У серпні 1919 р. утримуваний петлюрівцями плацдарм розширився завдяки об'єднанню УГА з Армією УНР. УГА змушена була відступити на Велику Україну, коли польські армії зайняли всю територію ЗУНР і частину Правобережної України (до р. Збруч). Після відступу червоноармійців на Правобережжі розгорнулася війна між петлюрівцями і денікінцями.

Кінець Російської революції датувати просто: це – розгон Установчих зборів у січні 1918 р. Комуністичні перетворення партії більшовиків з Російською революцією не мали нічого спільного.

Кінець Української революції датувати не просто через відсутність переконливого критерію. Таким критерієм не можна вважати існування УНР. Ця держава існувала на невеликій території навіть у 1919 – 1920 рр., а в еміграції уряд УНР тримався до 1992 р.

Останній спалах національної революції відбувся влітку 1919 р. Він пов'язувався з гострою реакцією українського селянства на спробу радянської влади прискореними темпами здійснити комуністичні перетворення. Під ударами селянських повстанських загонів і денікінських армій УСРР

загинула, і на короткий час Україна була окупована білогвардійцями. Восени 1919 р. сюди втретє прийшли червоні війська з півночі.

Радянсько-польську війну 1920 р., в якій на боці поляків взяла участь невелика петлюрівська армія, потрібно віднести (так само як українсько-польську війну 1918 — 1919 рр.) до міжнаціональних воєн на території імперії, що розпалася. Війну червоноармійців з білогвардійцями П.Врангеля треба кваліфікувати як останній епізод російської громадянської війни на території України. Наприкінці 1920 р. вже не залишилося регулярних військ, здатних опиратися розміщеним в Україні шести арміям Л.Троцького.

Радянська державність

Перші радянські конституції не згадували про існування комуністичної партії і проголошували, що влада належить народу. Як і в демократичних країнах Заходу, радянські органи влади поділялися на три “гілки” — законодавчу, виконавчу і судову. Насправді, однак, компартійно-радянський політичний режим, так само як самодержавний устрій колишньої імперії, ґрунтувався на принципі неподільності влади, тобто був диктаторським за своєю природою.

Більшовицька диктатура істотно відрізнялася від усіх попередніх форм диктаторської влади, які знала історія. Вона була колективною, але грані, що відділяли носіїв диктатури від її провідників, треба встановлювати шляхом ретельного аналізу. Диктатура приховувалася за іззовні демократичними нормами внутріпартійного життя, які задавалися статутом пануючої партії, і за не менш демократичними нормами радянських конституцій, в яких детально розписувалися функції нібито цілком самостійних “гілок” влади.

Невідповідність проголошуваних цінностей “соціалістичної демократії” реальному стану справ породжувала демагогію і цинізм. Носії диктатури не дотримувалися тих норм, які вони самі нав’язували суспільству. Через це на всіх вершинах ієрархізованої влади панувала боротьба не на життя, а на смерть. Неповага до законів вважалася перевагою, а не недоліком нового ладу, який кинув виклик “буржуазній демократії”. Суть встановленої в Росії диктатури В.Ленін висловив цілком точно і відверто у небагатьох словах: “Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв’язану владу, що безпосередньо на насильство спирається”⁴.

Диктаторська влада царя спиралася на традиції, які однаково шанувалися суспільством і самодержцем. Микола II на все життя залишився полковником, тому що після смерті батька не було кому підвищувати його у військових

званнях. Диктаторська влада більшовиків заперечувала традиції і могла спиратися, як слушно зазначав Ленін, тільки на “революційне насильство”.

У традиційному суспільстві носієм диктатури була людина, що успадковувала, як правило, владу по праву народження. У громадянському суспільстві панувала диктатура закону, якому підпорядковувалися всі, не виключаючи законодавців. В радянському суспільстві, яке було мутацією, що трапилася при перетворенні традиційного суспільства на громадянське, панувала диктатура, від якої її реальні носії публічно відхрещувалися.

Самого факту диктатури вожді більшовиків не заперечували, але заявляли, що це – диктатура пролетаріату. Одночасно з такою заявою лунали дві інші: державною формою диктатури пролетаріату є ради, а революційним авангардом пролетаріату – партія більшовиків. Поєднання цих трьох заяв давало можливість зробити логічний умовивід про те, що захоплення контролю над радами у 1917 р. перетворювало партію більшовиків на диктаторську.

Та в ленінських працях ми не зустрінемо виразу “диктатура партії”. Один тільки раз, виступаючи в липні 1919 р. в широкій аудиторії, вождь більшовиків у полемічному запалі висловився досить необережно: “Коли нам докоряють за диктатуру однієї партії і пропонують, як ви чули, єдиний соціалістичний фронт, ми говоримо: “Так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не можемо”⁵.

Інші вожді цієї партії були більш відверті. Посилаючись на процитоване висловлювання Леніна, Л.Троцький в листі до членів політбюро ЦК ВКП(б) від 6 червня 1926 р. (який не підлягав опублікуванню) вказував: “Основним знаряддям диктатури є партія. В самому основному клас здійснює диктатуру через партію. Ось чому Ленін говорив не тільки про диктатуру класу, але й про диктатуру партії, в певному розумінні ототожнюючи їх”⁶. Г.Зінов’єв у резолюції XII партійного з’їзду (квітень 1923 р.), яку він підготував як доповідач з питання про політичну діяльність ЦК, вказав: “Диктатура робітничого класу не може бути забезпечена інакше, як у формі диктатури його передового авангарду, тобто Компартії”⁷. Це було одне-єдине визнання реального стану справ в усьому гігантському масиві компартійної документації. Лише Й.Сталін був переконаний, що в квартирі повішеного не можна говорити про мотузку. Тому він ніколи не дозволив собі необережних висловлювань. У 1924 р. він назвав вираз “диктатура партії” нісенітницею, а його наявність в резолюції XII з’їзду РКП(б) пояснив недоглядом⁸.

Приділивши так багато уваги доведенню тотожності “диктатури пролетаріату” диктатурі партії, ми повинні просунути ще глибше в інтерпретації цього виразу і фактично заперечити правомірність пов’язання терміну “диктатура” з терміном “партія”. Суть справи в тому, що після

злиття з радами російські більшовики перетворилися на державну структуру, але зберегли зовнішній вигляд політичної партії. Чисельність цієї партії після її приходу до влади почала гіпертрофовано зростати, але ніхто з рядових членів не відчував себе диктатором і справді не був ним. Членська масовка була не більше, ніж “передавальним пасом” від вождів до народних низів. Таким же “передавальним пасом” були профспілки, комсомол і всі інші створені партією організації.

Можна цілком погодитися з Дж.Оруелом, який поділяв тоталітарну партію на дві – внутрішню і зовнішню. Але не можна погодитися з М.Восленським, який вважав, що диктатуру здійснює “внутрішня” партія в її повному складі – номенклатура.

Комуністична партія будувалася на засадах “демократичного централізму”, який вимагав безумовної підпорядкованості її нижчих ланок вищим. Завдяки цьому влада диктаторського походження зосереджувалася на останньому шаблі компартійно-радянської конструкції – в Центральному комітеті РСДРП(б) – РКП(б) – ВКП(б) – КПРС. Керівних діячів, які не входили в ЦК, слід розглядати як провідників, а не носіїв диктатури. Вони теж були “передавальним пасом” від вождів до низів. Слід визнати, однак, що це був досить своєрідний “передавальний пас”. Представники номенклатури, особливо чекісти, мали необмежені можливості для виявлення адміністративної сваволі.

Найважливішою сферою діяльності компартійних комітетів, аж до Центрального, стало “радянське будівництво”, тобто творення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Безпосередньо на себе партійні комітети брали обмежену частку державних функцій. Ліва частина управлінської роботи покладалася на виконавчі комітети рад.

Завдяки розмежуванню функцій партія зберігала політичну владу диктаторського характеру, але не брала на себе відповідальності за рутинні справи. Ради позбавлялися політичного впливу, але наділялися повним обсягом розпорядчих функцій. Можливі непорозуміння між партійним і радянським апаратами влади попереджувалися заміщенням керівних посад в радянських установах тільки членами партії, які завжди підпорядковувалися жорсткій дисципліні.

Компартійно-радянський тандем назвали “Радянською владою” (обов’язково – з великої літери). Своїми радянськими органами, які цілком залежали від компартійних комітетів, цей тандем повертався до народних низів. Населення не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й наділялося цілком реальними, хоч обмеженими управлінськими або контрольними функціями. В результаті створювалася ілюзія народовладдя. Було неможливо сумніватися в народності такого політичного режиму. Тим

більше, що свої керівні кадри він черпав з народних низів. Робітничо-селянське походження стало знаком вищої соціальної якості, подібно до того, як раніше таким знаком вважалося дворянське походження.

Однак у радянської влади був ще один лик, повернутий не до виборців, а до членів державної партії. Беручи до уваги побудову партії на засадах “демократичного централізму”, персональний склад цієї частини владного тандему не залежав від рядових партійців, хоч вони регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог.

За допомогою номенклатури компартійна верхівка порядкувала в країні, аніскільки не залежачи від громадян, які на конституційних засадах обирали радянські органи влади. Більше того, однією з найважливіших функцій партійних комітетів була організація таких виборів в радянські органи влади, які давали потрібний результат. Партапаратники пристосувалися навіть до конституційної реформи 1936 р., яка запровадила в життя прямі, пропорційні і рівні вибори при таємному голосуванні. Вони знайшли такі виборчі процедури, які забезпечували формування персонального складу депутатів із стовідсотковою точністю. Депутатами рад всіх рівнів ставали тільки ті, кого призначали кандидатами в депутати у партійних комітетах. Це дозволяло парткомам дозувати склад депутатського корпусу за соціальною, демографічною, національною і партійною ознаками.

Українська радянська державність

Симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав можливість вибудовувати державу в довільних формах. Видимі її конструкції не мали значення, бо за ними ховалася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії. Така особливість політичного режиму дозволила більшовикам вибудовувати національну радянську державність, яка нібито задовольняла всі вимоги пригноблених в Російській імперії народів.

Будівництво радянської державності в національних окраїнах колишньої імперії завжди починалося з головного – створення мережі більшовицьких організацій, цілком підпорядкованих центральному керівництву на чолі з В.Ленінім. Напередодні більшовицького перевороту в Петрограді чисельність ленінської партії в українських губерніях дійшла до 50 тис. осіб. Більшовики України об’єднувалися в дві досить аморфні організації – Донецько-Криворізької області і Південно-Західного краю. Перша з них включала партійні організації Харківщини, а друга – Чернігівщини, Полтавщини і Херсонщини. Одразу після перевороту обком РСДРП(б) Південно-Західного краю звернувся в ЦК з пропозицією утворити в Україні самостійний

партійний центр. Секретар ЦК Я.Свердлов погодився, але попередив про небезпеку дій, спрямованих на виникнення окремої від РСДРП(б) “особливої партії української, як би вона не називалася, яку б програму не приймала”⁹. Після цього представник обкому С.Бакинський двічі зустрівся у Петрограді з Леніним, обговорюючи проблему утворення всеукраїнського партійного центру.

На початку грудня 1917 р. в Києві відбулася конференція обласної організації більшовиків Південно-Західного краю з участю Г.Зінов’єва. Вона ухвалила запропоновану останнім резолюцію про створення обласної організації РСДРП(б) під назвою “РСДРП(б) – Соціал-демократія України”. На конференції більшовицьких організацій Донецько-Криворізької області, яка одночасно відбувалася в Харкові, ідея створення всеукраїнського партійного центру не обговорювалася. Так само як Тимчасовий уряд, більшовики були переконані, що Україною може вважатися тільки територія, що увійшла до складу Московської держави у 1654 р.

Таку позицію російським більшовикам довелося радикально переглянути у зв’язку з протиборством з Центральною Радою. Через 10 днів після більшовицького перевороту в Петрограді, тобто 17 листопада 1917 р. на спільному засіданні виконкомів київських рад робітничих і солдатських депутатів з подачі Г.П’ятакова було вирішено реорганізувати Центральну Раду на Всеукраїнському з’їзді рад. Центральна Рада натомість проголосила 20 листопада утворення національної держави українського народу – УНР.

Формуючи УНР, Центральна Рада ухвалила 29 листопада закон про вибори в Українські установчі збори на засадах загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Наступного дня пропозиція П’ятакова була озвучена вже більш високою персоною – наркомом у справах національностей Й.Сталіним. У розмові по прямому проводу з Бакинським він запропонував місцевим більшовикам скликати Всеукраїнський з’їзд рад і утворити на ньому ЦВК рад України, який мав замінити собою Центральну Раду: “Взятися до скликання з’їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін.”¹⁰.

Ця ідентифікація більшовиків за місцем їх діяльності уперше засвідчила принципову зміну під впливом поточної обстановки позиції центрального російського уряду у питанні про кордони України. За винятком київських, всі інші названі в телеграмі більшовики працювали в губерніях, об’єднаних партійною організацією Донецько-Криворізької області.

Як уже зазначалося, скликана через декілька днів конференція більшовиків Донецько-Криворізької області відкинула ідею про входження до складу єдиної української більшовицької організації. Сам Сталін в тій же розмові з Бакинським звинувачував Центральну Раду в тому, що вона приєднає до

України все нові й нові губернії, не питаючи їхніх жителів, чи бажають вони цього¹¹. Проте тільки в цих губерніях була в наявності більш-менш достатня кількість більшовізованих рад, за допомогою яких виявлялося можливим скликання Всеукраїнського з'їзду. Саме ця обставина змусила центральний уряд Росії змиритися з етнографічним принципом формування кордонів України. Скликаний у Харкові з'їзд рад проголосив утворення радянської України в кордонах, заявлених Центральною Радою. В цих же межах була утворена в липні 1918 р. Комуністична партія (більшовиків) України. Запропонована М.Скрипником назва походила на назву самостійної партії. Фактично же КП(б)У створювалася як обласна організація єдиної РКП(б).

Утворюючи радянський і компартійний центри “незалежної” України, вожді РКП(б) керувалися прагматичною метою: подолати національно-визвольний рух. Після остаточної перемоги вони не мали наміру залишати Україні навіть декларативну незалежність. Як вказувалося в резолюціях I з'їзду КП(б)У, головне завдання українського компартійного центру полягало у боротьбі “за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки”¹².

Коли визначилася поразка Німеччини у світовій війні, Раднарком Російської Федерації дістав можливість денонсувати Брестський мирний договір, у тому числі й своє зобов'язання визнати суверенітет України.

У цій ситуації серед керівників РКП(б) ще більш посилювалися настрої на користь прямого злиття України і Росії. На II з'їзді КП(б)У, який відбувся у Москві в жовтні 1918 р., Л.Каменєв недвозначно заявив: “Ми повинні ясно і визначено сказати, що наше найближче завдання – у збройній боротьбі відновити радянську владу на Україні і цю Радянську Україну об'єднати з Радянською Росією”¹³.

Коли виявилось, що потенціал національної революції не вичерпаний, Москва змінила плани. Було вирішено не зливати Україну і Росію, а відновити українську радянську державність. На початку січня 1919 р. радянські війська зайняли Харків, а на початку лютого – Київ. На відміну від своїх головних противників – білогвардійців, більшовики готові були декларувати незалежність нових держав у національних регіонах колишньої імперії. Перед такими державами ставилася лише одна обов'язкова умова: вони повинні були стати радянськими. Як уже вказувалося, унікальний за своєю специфікою компартійно-радянський політичний режим давав змогу будувати унітарну централізовану державу під виглядом сукупності незалежних одна від одної республік.

Назва радянської держави в Україні тепер визначалася за аналогією з радянською Росією – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). На чолі уряду Кремль поставив у січні 1919 р. Х.Раковського –

болгарського революціонера, який після жовтневого перевороту опинився в Росії і запропонував свої послуги Леніну. Раковський реорганізував уряд і назвав його, знову-таки за російським взірцем, Радою народних комісарів. Потреба в маскуванні під державу, створену Центральною Радою, вже відпала.

Побудова влади в національних регіонах у вигляді “незалежних” радянських республік являла певний політичний ризик. Компартійна диктатура сталевими обручами скріплювала в єдине ціле такі республіки, але влада національних радянських органів була цілком реальною. Саме реальність влади і створювала у населення національних окраїн колишньої імперії ілюзію власної державності.

Щоб попередити виникнення опозиції в республіканських філіалах власної партії і злитих з ними радянських органах влади, вожді РКП(б) формували керівні компартійно-радянські органи з місцевих більшовиків, які здебільшого не належали до “титульної” національності. Утворене в березні 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У складалося з секретаря ЦК Г.П’ятакова, голови Київської ради робітничих і селянських депутатів А.Бубнова, наркома землеробства В.Мещерякова, голови Української ради народного господарства Е.Квірінга і голови Раднаркому Х.Раковського. Перші троє були росіянами, четвертий – німцем, п’ятий – болгарином. Х.Раковський, який очолював київський компартійно-радянський центр влади, у травні 1919 р. домігся відкликання П’ятакова з України і поставив на чолі КП(б)У не українця (Г.Петровського або М.Скрипника), а поляка (С.Косіора).

Приховувати тимчасовість надто ліберальної національної політики керівники державної партії не вважали за потрібне. У березні 1919 р. VIII партійний з’їзд прийняв програму РКП(б), в якій проголошувалося: “Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія виставляє федеративне об’єднання держав, організованих за радянським типом”¹⁴. Отже, національна радянська державність будувалася з однією перспективою: щоб зникнути.

Під час повторного завоювання України відомства російського Раднаркому почали розбудовувати у “самостійній” республіці власні управлінські структури. Це ставило під знак запитання доцільність існування уряду УСРР. Подібні дії не були самодіяльністю окремих відомств. Про це свідчить постанова політбюро ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р. за підписами В.Леніна, Й.Сталіна і М.Крестінського, яка була надіслана в ЦК КП(б)У:

“Если в виде уступки самостоятельным тенденциям является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных советских республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая

директива соответственных органам управления в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только таким путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий”¹⁵.

Цей документ процитований мовою оригіналу, щоб виділити два різних за значенням терміни: “самостийность” і “самостоятельность”. Українське слово “самостийність” з дореволюційних часів використовувалося в російській політичній мові для надання тому чи іншому висловлюванню іронічно-негативного забарвлення. Але користувалися ним люди з імперським мисленням.

“Найсудовіша директива”, про яку йшлося у процитованій постанові ЦК РКП(б), була реалізована пленумом ЦК КП(б)У 27 травня. Пленум ЦК ухвалив об’єднати військово командування, раднаргопси, залізниці, фінанси та управління працею. Наступного дня політбюро ЦК РКП(б) заслухало питання “Про воєнно-економічний союз з Україною”, схвалило рішення свого українського анклаву і розпорядилося надати йому силу закону проведенням через радянські органи влади. За цим розпорядженням наркоми РСФРР ставали союзними наркомами, а наркоми УСРР – обласними уповноваженими союзних наркомів¹⁶.

1 червня 1919 р. ВЦВК схвалив документ, який увійшов в історію під назвою “декрет про воєнно-політичний союз”. Через два тижні ЦВК рад України підтвердив його чинність для України. За об’єднуваними відомствами залишалася назва народних комісаріатів (крім військового, який скасовувався), бо інакше руйнувався б фасад створюваної в УСРР національної державності.

Влітку 1919 р. УСРР загинула під ударами денікінських армій і антирадянських селянських повстань. Якраз в цей час при ВЦВК була створена комісія на чолі з Л.Каменєвим для опрацювання рекомендацій щодо “постійних і тимчасових форм об’єднання РСФРР та інших радянських республік”. Х.Раковський, який входив до складу комісії, відкинув пропозицію Каменєва перетворити незалежні національні республіки в автономній республіці Російської Федерації, після чого комісія припинила існування¹⁷.

Восени 1919 р. армії Л.Троцького завдали поразки білогвардійцям і відновили контроль над територією України. Знову постало питання: чи доцільно відновлювати державний центр УСРР? 19 листопада Х.Раковський звернувся до В.Леніна. В його “Тезах з українського питання” йшлося про необхідність відтворення УСРР як незалежної держави, але за умови об’єднання в єдиному московському центрі управління обороною і “командними висотами” економіки на засадах декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р.¹⁸

21 листопада політбюро ЦК РКП(б) обговорило тези Раковського, які Ленін представив від свого імені. В ленінській інтерпретації вони набули

дещо іншого змісту. Зокрема, другий пункт мав такий вигляд: “Временный блок с “боротьбистами” для образования правительства и до съезда советов, при одновременном приступе к пропаганде полного слияния с РСФСР. Пока – самостоятельная УССР в тесной федерации с РСФСР, на основе 1.VI.1919”.

В ході обговорення на політбюро ЦК Ленін закреслив у першому абзаці процитованого уривка слово “правительство” і поставив більш точний термін – центр. На полях проти слів про пропаганду повного злиття він вписав пояснююче слово, що не входило в текст: “флером” (серпанком). Тобто пропаганда повного злиття мала бути обережною, щоб виявити реакцію громадськості. Тезу про самостійність УССР в тісній федерації з РСФРР він викреслив, а на полях проти викреслених слів записав: “Сами украинские рабочие и крестьяне решат свою судьбу”¹⁹.

Політбюро ЦК погодилося з внесеною Леніним резолюцією і зазначило: Україна і Росія федеруються на основі постанови ВЦВК від 1 червня 1919 р.; одночасно партійним шляхом провадиться обережна підготовка планів злиття України і Росії. Тепер уже від імені політбюро ЦК тези з українського питання були внесені на VIII Всеросійську партконференцію і схвалені. Після цього 11 грудня 1919 р. був утворений Всеукрревком, який зайнявся “радянським будівництвом”. В лютому 1920 р. Всеукрревком припинив існування і дав життя Раднаркому УССР під керівництвом Х.Раковського і ВУЦВК на чолі з Г.Петровським. За “порадою” з Кремля резиденцією вищих органів УССР став не Київ, а Харків.

Після денікінської окупації національно-патріотичні сили поділилися на дві нерівні частини. Менша з них, яка згуртувалася навколо С.Петлюри, бажала за всяку ціну продовжувати збройну боротьбу за незалежність УНР. Проте Петлюра міг запропонувати тільки військовий союз з Ю.Пілуєвським, навколо доцільності якого й досі точаться гострі дискусії. Більша частина готова була укласти союз з ленінською Росією, яка пропонувала утворення в Україні незалежної радянської республіки. Всі розуміли відносність цієї незалежності, але не існувало реальної можливості протистояти арміям Троцького. У той складний час на комуністичну платформу стала значна частина представників в діючих в Україні соціалістичних партій – українських і російських есерів, українських соціал-демократів і меншовиків, єврейських соціалістів.

Короткий огляд подій 1917-1920 рр. засвідчує, що вожді РКП(б) розглядали незалежний статус радянської України, а услід за нею – й інших національних республік, як тимчасову, лише на період воєнних дій, поступку визвольному рухові. Наприкінці 1920 р. Росія розмістила в Україні шість армій, сукупна чисельність яких перевищувала мільйон осіб. Разом з органами державної безпеки і міліції вони утворювали потужне силове поле,

в якому ніхто не міг кинути виклик диктатурі РКП(б) – КП(б)У. Здавалося б, вже надійшов час для того, щоб перетворити офіційно незалежні радянські республіки на автономні республіки Російської Федерації. Натомість 28 грудня голова Раднаркому РСФРР В.Ленін і нарком закордонних справ Г.Чичерін, з одного боку, а також голова Раднаркому і нарком закордонних справ УСРР Х.Раковський, з другого, підписали договір про воєнний і господарський союз двох республік. У преамбулі союзного договору підкреслювалося, що кожна з договірних сторін визнає незалежність і суверенність іншої. Перша стаття договору проголошувала, що Росія і Україна вступають у воєнний і господарський союз, а друга містила в собі таку декларацію: “Обидві держави вважають за необхідне оголосити, що всі спільні зобов’язання, які вони надалі братимуть на себе щодо інших держав, можуть обумовлюватися лише спільністю інтересів робітників і селян Республік, що укладають цей союзний договір, і що з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не впливає ніяких зобов’язань відносно кого б то не було²⁰. В день підписання російсько-український договір був ратифікований VIII Всеросійським з’їздом рад, а 2 березня 1921 р. – V Всеукраїнським з’їздом рад.

Чим пояснити “нестиковку” цілковитої перемоги російських більшовиків на всіх фронтах з реалізованою у формі міжнародного договору декларацією про незалежність і суверенність радянських національних республік? Мабуть, в Кремлі все-таки зрозуміли, що Росія не зможе утримати Україну в полі свого тяжіння тільки силою. А створений В.Леніним політичний лад дозволяв запровадити в життя таку форму національної державності, яка пропонувала пригнобленим народам Російської імперії одночасно все і нічого.

За зразком російсько-українського договору були укладені договори Російської Федерації з Білорусією, Бухарою, Грузією, ряд угод з Вірменією. Разом з укладеними раніше угодами з Хорезмом і Азербайджаном вони утворили цілісний договірний комплекс. Так утворилася друга після “воєнно-політичного союзу” форма існування відновленої більшовиками імперії Романових – “договірна федерація”.

Зміна форми не вплинула на сутність взаємовідносин між республіками. Центр керував всією периферією. Комуністична партія, профспілки, господарські органи, громадські організації, силові відомства, врешті решт – всі існуючі в країні, що не мала назви, державні і громадські структури були побудовані на засадах “демократичного централізму”. Формальна незалежність національних республік не заважала диктатурі компартійної олігархії.

Однак після війни в центральному компартійно-радянському апараті посилювалися настрої на користь повернення до “раціонального” губернського поділу, що існував в Росії до революції. Політбюро ЦК РКП(б) не підтримало

таких настроїв, але схилилося до перетворення юридично незалежних радянських держав на автономні республіки РСФРР. З метою опрацювання питання про відносини між радянськими республіками у серпні 1922 р. була утворена комісія оргбюро ЦК РКП(б) на чолі з В.Куйбишевим. Аргументуючи позицію більшості, її членів, Й.Сталін 22 вересня звернувся до Леніна (який перебував на лікуванні в Горках) з таким листом: “За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цека РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік”²¹.

Цілком зрозумілі мотиви небажання компартійно-радянських керівників понижувати статус своїх республік до автономного. Цих керівників, починаючи від члена комісії оргбюро ЦК РКП(б) Х.Раковського, не можна було підозрювати у прагненні відстояти суверенітет національних республік, якого взагалі не існувало. Вони дбали лише про власний статус. Але тенденція розглядати декларовані конституційні права народів як щось серйозне загрожувала, на думку Сталіна і практично всіх інших працівників центрального апарату, державній безпеці.

Комісія оргбюро ЦК схвалила розроблений Сталіним проект резолюції “Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками”, який передбачав входження останніх до Росії на правах автономних республік. Однак демарш Х.Раковського змусив Леніна утриматися від скасування національної радянської державності. Тим більше, що існував зовсім простий вихід. У листі Л.Каменєву для членів політбюро ЦК Ленін відкинув проект “автономізації” юридично незалежних республік і запропонував цей вихід: “Важливо, щоб ми не давали поживи “незалежним”, не знищували їх незалежності, а створювали ще новий поверх, федерацію рівноправних республік”²². Отже, щоб не давати поживи “незалежним”, під якими вождь розумів не справжніх незалежників, беручи це слово в лапки, а Х.Раковського та інших товаришів по партії, пропонувалося побудувати ще один поверх федерації.

Країна без назви, що складалася з дев’яти формально незалежних держав (Азербайджан, Білорусія, Бухара, Вірменія, Грузія, Далекосхідна Республіка, Росія, Україна і Хорезм) переставала існувати. Проте лише Далекосхідна

Республіка зливалася з Росією. Інші держави (Бухара і Хорезм – тільки після національно-державного розмежування восени 1924 р.) разом і нарівні з Росією входили до нового федеративного утворення “другого поверху”.

У радянській системі влади таких поверхів можна було набудувати скільки завгодно. Ніхто не вбачав небезпеки у тому, що створювана держава спиратиметься не на саму себе, а на комуністичну партію. Термін “Росія” мав зникнути з назви держави, а відтак і з назви цієї партії. Сама Росія ставала однією з юридично рівних між собою республік у державному утворенні, для якого Ленін запропонував довгу назву: Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи і Азії.

Пленум ЦК РКП(б) прийняв у жовтні 1922 р. запропоновану Леніним формулу державотворення. Створена ним конституційна комісія розробила концепцію відносин між урядами Союзу і колишніх незалежних республік. Утворювалися народні комісаріати трьох типів – злиті, об’єднані і самостійні. Злиті наркомати з “безроздільною владою” мали діяти на всій території Союзу, ігноруючи адміністративні кордони між республіками. Об’єднані наркомати відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи зберігали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок мали лише шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров’я та соціального забезпечення.

Конституційна комісія прийняла норму, яка компенсувала втрату республіками статусу незалежних: кожна з них в будь-який час могла вийти зі складу Союзу, тобто набути попередній незалежний статус. Не заперечував цьому навіть Й.Сталін. Навпаки, ця демагогічна норма збереглася у “сталінській” Конституції СРСР 1936 р., в Конституції СРСР 1977 р. й відповідно – в конституціях всіх союзних республік. Доленосне значення цієї норми розкрилося тільки після перших вільних виборів в союзних республіках навесні 1990 р.

Утворення СРСР не викликало в суспільстві будь-якого резонансу, хоч в пропаганді наступних десятиліть цю подію намагалися зобразити як “всенародний об’єднавчий рух”. Події розгорталися за сценарієм, ретельно відпрацьованим в оргбюро ЦК РКП(б). 30 грудня 1922 р. I Всесоюзний з’їзд рад затвердив Декларацію про утворення СРСР і Союзний договір. У січні 1924 р. II з’їзд рад СРСР затвердив Конституцію. У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з’їзд рад схвалив поправки до Конституції УСРР, що пристосовували її до нового статусу УСРР як союзної республіки.

Відразу після утворення СРСР керівництво РКП(б) поставило на порядок денний чергового партійного з’їзду пункт про шляхи розв’язання національного питання. XII з’їзд РКП(б) у квітні 1923 р. затвердив як

офіційну лінію партії політику коренізації. Український її різновид дістав назву українізації. Суть цієї політики визначалася формулою, яка в декларативній формі містилася ще в резолюції VIII конференції РКП(б) “Про Радянську владу на Україні” (листопад 1919 р.): “Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою”. Радянська українізація мала змусити представників влади, працівників державної безпеки та інших силових органів, учителів, професорів та пропагандистів перейти на мову населення, у середовищі якого вони займалися своєю професійною справою.

В українізації влада просувалася двома шляхами. По-перше, російськомовні фахівці і функціонери зобов’язувалися засвоїти національну мову. По-друге, компартійні комітети і виконавчі комітети рад усіх рівнів, а також всі державні установи й силові структури поповнювалися місцевим населенням.

Радянська кампанія українізації зближувалася у певних своїх вимірах з політикою українізації, що її проводили в УНР. Завдання українізації в УНР полягали як у пропаганді протилежних радянському способу життя демократичних цінностей, так і в елементарній дерусифікації культурного і громадсько-політичного життя. Ось ця дерусифікація й була спільним знаменником обох кампаній українізації.

В 1923-1924 рр. українізація відбувалася повільно. Справу відверто гальмував перший секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг. З ним були солідарні інші керівники КП(б)У, тому що їм довелося б починати українізацію з себе. За переписом 1923 р. тільки 797 з 11 826 відповідальних працівників компартійно-радянського апарату УСРР заявили, що знають українську мову²³.

Неприйняття основною частиною політичної еліти радянської України української мови і культури секретар ЦК КП(б)У Д.Лебедь спробував навіть теоретично обґрунтувати. Мовляв, російська мова і культура в Україні пов’язані з містом і “прогресивним” робітничим класом, а українська мова і культура – з селом і “відсталим” селянством. Звідси, на думку Лебеда, обов’язком членів КП(б)У було сприяння природному процесу перемоги російської мови і культури. Хоч яскраво шовіністичну теорію “боротьби двох культур” в керівництві КП(б)У не підтримали, російськомовна більшість в харківському центральному апараті і губкомах державної партії гнула свою лінію. Для цього досить було не виявляти увагу до української мови та культури. Гноблена впродовж століть, вона занепадала без державної підтримки.

Становище змінилося у квітні 1925 р., коли Сталін надіслав на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У свого найближчого співробітника – Л.Кагановича. Саме при ньому політика українізації набула найбільшого

розмаху. В КП(б)У на початок 1924 р. налічувалося 57 тис. осіб, серед них 45% росіян, 33% українців і 14% євреїв. На початок 1930 р. питома вага українців серед 271 тис. членів і кандидатів КП(б)У дійшла до 53%. В ЦК КП(б)У представництво українців у 1925 р. не перевищувало чверті, а в 1930 р. досягло 43%²⁴. Але першими (в 1925-1934 рр. – генеральними) секретарями ЦК КП(б)У Кремль призначав тільки неукраїнців – росіянина В.Молотова, єврея Д.Мануїльського, німця Е.Квірінга, єврея Л.Кагановича, поляка С.Косіора, росіянина – М.Хрущова.

Співставляючи українізацію з подібними процесами коренізації в інших республіках, можна побачити певну закономірність. Вона полягає в тому, що насадження тоталітарних владних структур в українському суспільстві супроводжувалося помітним культурним піднесенням – національним відродженням 20-х рр. Представники національної інтелігенції, починаючи з М.Грушевського, які у минулому будували демократичну державність українського народу, знайшли застосування своїм силам у нових умовах. Завдяки їхнім зусиллям були одержані вагомі здобутки в розвиткові освіти, науки, літератури і мистецтва. В інших радянських республіках коренізація мала істотно більше ознак компартійної компанії укорінення влади, хоча і в Україні ця її складова простежується виразно й повно. Можна стверджувати, що радянська влада в Україні 20-х рр. була цілком коренізована.

Коли В.Ленін за станом здоров'я покинув свій кремлівський кабінет, у керівній верхівці державної партії розгорнулася жорстока і тривала боротьба за одноосібну владу. Поки Сталін боровся за владу, він потребував підтримки найбільшої національної республіки – УСРР, її найбільш чисельної, після російської, партійної організації – КП(б)У. Саме через це невелика, але впливова група керівних працівників, яких прийнято називати націонал-комуністами, спромоглася максимально використати офіційний курс коренізації в інтересах культурного відродження. Ця група згуртувалася навколо М.Скрипника. Але Скрипник зробив так багато для відродження національної культури саме через те, що користувався підтримкою генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, за яким стояв Й.Сталін.

Коли Сталін досяг абсолютної влади, його національна політика кардинально змінилася. Причина була та сама: Україна за матеріальними і людськими ресурсами практично дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. В період “колективного керівництва” Сталіну було важливо забезпечити собі громадську і апаратну підтримку з боку України, і він добився свого. Для Сталіна-диктатора на перший план висунулася потенційна загроза сепаратизму, яку Кремль відчував внаслідок самого факту існування потужного регіонального центру його власної влади в Харкові (з 1934 р. – в Києві). Сталін розумів, що у випадку кризи в Кремлі

керівники УРСР могли б скористатися своїми величезними конституційними правами і відділитися від Росії (власне, це й відбулося у 1991 р.).

У 30-х рр. політика українізації була припинена тільки за межами УРСР. Зокрема, в грудні 1932 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову, яка засуджувала українізацію майже половини районів Північного Кавказу як “петлюрівську”. Діловодство в радянських установах українізованих районів переводилося знову на російську мову як “більш зрозумілу для кубанців”. Українські навчальні заклади були перетворені на російські. Припинився випуск українських газет, було ліквідоване українське радіомовлення. Перепис 1926 р. показав, що населення Кубанського округу майже на дві третини складалося з українців. Під час перепису 1939 р. корінним кубанцям було запропоновано вважати себе росіянами.

В самій Україні “титульна нація” продовжувала користуватися деякими перевагами, встановленими після 1923 р., щоб виявити національний характер республіканської державності. Характерна деталь: активний провідник політики русифікації в 60-70-х рр., Л.Брежнев на початку своєї кар’єри, у 1935 р. записався в анкеті українцем. Тоді це допомагало просуватися шаблями компартійно-радянської ієрархії.

Оголошення українізації за межами республіки “петлюрівською” істотно обмежило її масштаби і темпи в самій Україні. Але для боротьби з можливим у майбутньому сепаратизмом Сталін використав інший засіб – масовий терор. Вістря репресій спрямовувалося проти української політичної і культурної еліти. Надісланий Сталіним в республіку з диктаторськими повноваженнями П.Постишев нещадно боровся з носіями “українського буржуазного націоналізму”. В концтабори потрапила більшість діячів української культури. Жертвами чекістів стали практично всі, хто брав участь у творенні української національної державності в 1917-1920 рр. Однак полювання на “петлюрівську” інтелігенцію здійснювалося на тлі підкресленої турботи властей про розквіт “соціалістичної змістом, національної формою” української культури. У 1934 р. столиця радянської України була знову перенесена в національну столицю українського народу – Київ.

Комуністична революція

Здійснені в Україні і Росії комуністичні перетворення пов’язуються з Російською революцією 1917 р. Цей неподоланий й досі стереотип є продуктом цілеспрямованої пропаганди у трьох поколіннях. Лідери партії більшовиків прагнули затиснути експеримент, ідея якого народилася в їхніх головах, в оболонку народної революції, яка зруйнувала імперію Романових.

За грандіозністю задуму комуністичний експеримент справді був революційним, але не мав нічого спільного з революцією 1917 р. Хто міг тоді відстоювати ідею комунізму? Навіть члени більшовицької партії, не кажучи вже про мільйонні маси людей, які йшли за радами, прагнули тільки одного: експропріювати майно великих власників і поділити його на зрівняльних засадах. Лише невелика купка більшовицьких вождів та ідеологів домогалася ліквідації приватної власності на всі засоби виробництва і організації розподілу матеріальних благ без допомоги ринку. Та й вони, треба додати, не здогадувалися, який жахливий урожай дасть насіння революційного марксизму, що було посіяне в ґрунт, удобрений віковим кріпацтвом і трирічною світовою війною. Майже ніхто з цих вождів та ідеологів не побачив на власні очі результати комуністичної революції у передвоєнному Радянському Союзі. Ніхто, – крім Й.Сталіна і його найближчого оточення, тобто тих людей, яким лєнінська конструкція радянської державності дала сили і засоби для знищення мільйонів і зомбування десятків мільйонів громадян СРСР.

Треба визнати, однак, що комуністична ідея народилася під час Російської революції. Вона була уперше сформульована в документі, який відіграв у революційному процесі ключову роль: “Квітневих тезах” В.Лєніна.

У перших п’яти з наявних десяти тез визначався шлях приходу більшовиків до влади у розбурханій революцією країні. Значення тез як історичного документу полягає передусім у тому, що партія більшовиків скористалася запропонованим шляхом і здобула владу. Але в даному разі нас повинна цікавити друга половина “Квітневих тез” – з шостої по десятку. Вона формулювалася настільки туманно, що не викликала уваги опонентів. Обережність у формулюваннях була не випадковою. В.Лєнін викладав у цій частині тез план дій, який мав бути реалізований після встановлення в країні більшовицької диктатури. Йшлося про комуністичні соціально-економічні перетворення, які мали бути здійснені радянським урядом Росії. Ніхто не знайшов би в них ані грама соціалізму в західноєвропейському розумінні слова. Адже ідея комунізму означала відмову від товарно-грошових відносин, ринкового обміну продукції і капіталістичних методів господарювання. Вона означала, що більшовики мали намір ліквідувати дрібну власність десятків мільйонів селян, ремісників і кустарів, аби нав’язати їм економічну залежність від “робітничо-селянської” держави. Жодна з суспільних верств тогочасної Росії, не виключаючи пролетаризованих селян (які марили про ділянку поміщицької землі з живим і мертвим реманентом) не була б захоплена таким “соціалізмом”.

У “Квітневих тезах” ставилася вимога перейменування партії більшовиків з соціал-демократичної на комуністичну. Вона була реалізована у березні 1918 року VII партійним з’їздом. Йшлося також про прийняття нової, комуністичної програми партії. Друга програма РКП(б) була прийнята у березні 1919 р. VIII партійним з’їздом. Нарешті, йшлося про створення в Росії “держави-комуни”. Якщо партія більшовиків перетворювалася з соціал-демократичної на комуністичну, то й країна мусила стати комуністичною. Привид комуністичної революції з’явився в Росії уже в квітні 1917 р. тобто рівно за рік до її початку.

Ленінській партії знадобилося кілька місяців, щоб після перевороту у Петрограді перетворити здобуту владу на диктатуру і поширити її на більшу частину території колишньої імперії. Навесні 1918 р. майже одночасно в Москві були надруковані дві праці – “Програма комуністів (більшовиків)” М.Бухаріна і “Чергові завдання Радянської влади” В.Леніна. У брошурі Бухаріна, вихід якої в світ співпав із зміною назви партії більшовиків, малювалися ідеалізовані картини майбутнього комуністичного ладу. У брошурі Леніна комуністичні перетворення оголошувалися черговими завданнями радянської влади. Йшлося про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично-державною) власністю, одержавлення дрібного виробництва, ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

Масштаби і радикалізм поставлених завдань більшовики чудово розуміли. На Всеросійському з’їзді рад народного господарства у травні 1918 р. В.Ленін заявив: “Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей”²⁵. Грандіозні перетворення мали здійснюватися звичним для Росії з петровських часів методом примусового насадження реформ. Разом з тим керівники РКП(б) приділили велику увагу пропаганді комунізму. Після прийняття у 1919 р. нової програми партії М.Бухарін і Є.Преображенський створили її популярний переказ у формі катехізису під назвою “Азбука комунізму”. До 1927 р. ця книга витримала в СРСР до трьох десятків видань різними мовами.

У радянській історіографії комуністичне будівництво в СРСР розглядалося як певна послідовність продуманих дій державного керівництва, які впливали з фундаментальних засад марксизму-ленінізму. У світовій історіографії сукупність цих дій визначається одним містким поняттям: експеримент. Дія експерименту поширювалася на всю країну і навіть на інші країни, які опинялися в полі тяжіння керівників КПРС. План дій існував, але був надто загальний: програма РКП(б) 1919 р. Далеко не все з цього плану вождям більшовиків вдалося нав’язати суспільству і навіть власній партії. Проте за допомогою силових, пропагандистських і виховних важелів, використовуючи

гнучку тактику наступів і відступів, вони досягли поставленої мети. Цією метою зовсім не було створення суспільства загального благоденства, під гаслами якого провадилося комуністичне будівництво. Йшлося про інше: підведення під політичний режим, що був створений в перші місяці після більшовицького перевороту, адекватного соціально-економічного фундаменту. Іншими словами, мета перетворень, здійснених впродовж двох десятиліть, полягала в досягненні цілковитого контролю над суспільством з боку правлячої партії, що злилася з державою в єдине ціле. Купка вождів прагнула поставити в економічну залежність від створеної ними держави кожного члена суспільства. У праці “Теорія пролетарської диктатури”, що з’явилася у 1919 р., М.Бухарін сформулював поставлену мету в одному реченні: “Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою”²⁶.

Комуністична революція почалася в Україні майже на рік пізніше, ніж в Росії – після її захоплення на початку 1919 р. Червоною армією. Всюди вона починалася однаково – з націоналізації великої промисловості. Звичний термін “націоналізація” не відбиває суті явища, тому що вважати більшовиків легітимними представниками нації недоречно. Під націоналізацією слід розуміти одержавлення. Ленінська партія одночасно будувала власну державу і одержавлювала наявні в країні засоби виробництва. На відміну від соціалістичних заходів післявоєнних соціал-демократичних урядів в країнах Заходу, які здійснювалися майже винятково в сфері розподілу, комуністичні перетворення більшовиків стосувалися перш за все виробництва, тобто торкалися, як справедливо підкреслював Ленін, найглибших основ народного життя.

Націоналізація ліквідувала господаря-власника. Новий хазяїн в особі державного органу не мав матеріального інтересу, був безликим до абстрактності і нездатним щоденно займатися конкретним виробництвом. Тому з’явилася потреба у розробці таких критеріїв і нормативів, які можна було б прикласти до всіх керованих об’єктів. Налагодження обліку величезної маси натуральних показників, розробка кошторисів, планів та звітів, організація поопераційного контролю і постійна перевірка завжди завищуваних заявок вимагали цілої армії обліковців і контролерів.

Над націоналізованими підприємствами виник і почав стрімко розгалужуватися управлінський апарат у вигляді главків (головних управлінь), центрів, трестів і кушів, підпорядкованих Вищій раді народного господарства (ВРНГ). Вся ця бюрократична система була спрямована на втілення у життя ідеальних схем безтоварної економіки, тобто намагалася здійснити нездійсненне – налагодити управління з одного центру всією масою підприємств. Вона дістала назву “главкізму”.

Внаслідок націоналізації “командних висот” (промисловості, транспорту і зв’язку, фінансово-банківської системи) у прямому розпорядженні керівників державної партії опинилася неспівставно більша, ніж раніше, частина наявного ресурсного потенціалу суспільства. Вони дістали можливість наказувати – що, скільки, коли і де треба виробити. Директивне планування стало своєрідною чарівною паличкою, порухом якої вони могли регулювати обсяг і термін вироблення необхідної продукції. Насамперед йшлося про зброю, боєприпаси і спорядження для армії, чисельність якої нестримно зростала. Європейські країни у 1919-1920 рр. уже завершили демобілізацію, і їхні сукупні збройні сили істотно поступалися Червоній армії. Континент опинився перед загрозою вторгнення зі Сходу під гаслами світової революції. Більшовицькі газети почали називати В.Леніна і А.Троцького вождями всесвітньої радянської федерації. Експропрійовані у буржуазії валюта та інші цінності використовувалися емісарами для створення в усіх країнах кишенькових комуністичних партій, об’єднаних утвореним в Москві Комуністичним інтернаціоналом.

Та незабаром з’ясувалося, що одержавлення сприяє мобілізації наявних ресурсів, але нездатне забезпечити їх ефективне відтворення. Розруха, яку в радянських підручниках історії розглядали як результат воєнних дій, що тривали з 1914 р., почала охоплювати промисловість і транспорт якраз внаслідок націоналізації. Централізоване управління одержавленою промисловістю на засадах “єдиної фабрики” не спрацьовувало.

У виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. Примусовість праці впливала з самої ідеї цілком позбавленого ринкових важелів планового господарства. 10 квітня 1919 р. з’явився декрет Раднаркому РСФРР “Про загальну мобілізацію”. Різниця між військовою і трудовою повинністю в ньому виявилася стертою. Замість відносин найму встановлювався принцип мобілізації робочої сили – спочатку через профспілки, а з кінця 1919 р. – через наркомат праці та його місцеві органи.

22 січня 1920 р. в газеті “Правда” були надруковані тези Л.Троцького “Про мобілізацію індустріального пролетаріату, трудову повинність, мілітаризацію господарства і застосування військових частин для господарських потреб”. З них недвозначно випливало, що керівництво РКП(б) розглядало заходи щодо мілітаризації праці не як тимчасову необхідність в умовах громадянської війни, а як постійний метод здійснення загальної трудової повинності.

Небажання робітників працювати там і тоді, де і коли це було необхідно державі, викликало у вождів більшовизму гостру реакцію. З’явилося поняття “дезертир трудового фронту”. При Раді Оборони (від квітня 1920 р. – Раді

Праці і Оборони) було створено Головний комітет у справах здійснення трудової повинності (Головкомтруд) з мережею місцевих установ. 12 жовтня 1920 р. Раднарком УСРР прийняв постанову “Про табори примусових робіт”. Організація мережі таборів була покладена на чекістів. Створювалося Центральне управління таборів (ЦУЛАГ). Наприкінці жовтня 1920 р. в Україні з’явилися перші сім концтаборів для “дезертирів трудового фронту”.

Комуністичну революцію вожді більшовиків здійснювали від імені робітничого класу. Але “гегемон революції” не бажав брати в ній участь. Перед публікацією в “Правді” тези Л.Троцького “Про мобілізацію індустріального пролетаріату, трудову повинність, мілітаризацію господарства і застосування військових частин для господарських потреб” були обговорені на фракції РКП(б) в ВЦРПС. За свідченням Троцького, йому і Леніну вдалося здобути підтримку лише двох профспілкових працівників (на засіданні фракції були присутні до 70 осіб). Тим не менш, тези були опубліковані від імені ЦК РКП(б) і стали керівництвом до дій.

Найбільш гостра боротьба розгорнулася навколо проблеми мілітаризації праці у березні 1920 р. на IV конференції КП(б)У в Харкові. Делегати висловлювалися проти формування “трудова частина” з мобілізованих громадян на чолі з командирами і комісарами, протестували проти вживання терміну “трудова дезертир” і засуджували схвалені ЦК РКП(б) заходи щодо боротьби з трудовим дезертирством, а саме: публікацію штрафних списків, створення штрафних робочих команд, ув’язнення тих, хто ухилявся від нав’язуваної праці, у концтабори. Конференція відкинула нав’язані їй ЦК РКП(б) резолюції і продиктований з Москви склад ЦК КП(б)У. Бунт українського філіалу власної партії глибоко вразив В.Леніна. Він справився з ситуацією в Україні лише за допомогою чекістів. Ф.Дзержинському довелося кілька місяців попрацювати в бунтівній республіці під час радянсько-польської війни 1920 р.

Логічним наслідком націоналізації промисловості, транспорту і банків став ленінський декрет від 15 липня 1920 р. “Про розрахункові операції”. Дія цього декрету була негайно поширена на територію України. Проголошувалося, що всі установи, підприємства і організації, які потребують певних виробів, матеріалів або продуктів, зобов’язані для одержання їх звертатися у відповідні розподільчі радянські установи. Купівля на вільному ринку заборонялася. Розрахунки між установами та підприємствами могли здійснюватися тільки у безготівковій формі. В грудні 1920 р. розгорнулася безпосередня підготовка до скасування грошового обігу і заміни грошей “тродрами” (тродовими одиницями).

Не обмежуючись націоналізацією “командних висот” економіки, керівники РКП(б) вирішили, як висловлювався В.Ленін, “зовсім по-новому організувати

найглибші основи людського життя”. 21 листопада 1918 р. з’явився декрет Раднаркому РСФРР “Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання і домашнього господарства”. Декрет покладав на наркомат продовольства обов’язки щодо заготівлі та розподілу серед населення всього того, що воно набувало раніше через торгівлю.

Цей екстравагантний декрет в радянські часи передруковувався разом з усіма іншими при перевиданнях джерел, але в історіографії практично ніколи не коментувався. Тим не менш, він мав колосальні наслідки: під його впливом почала докорінно змінюватися попередня селянсько-аграрна політика більшовиків.

Керуючись декретом, заготівельники вже з осені 1918 р. почали накладати на селян обов’язкові завдання з поставки державі продовольства. Ці завдання розкладалися по губерніях, повітах, волостях, селах і дворах. Поява продрозкладки (в українській мові побутує й російський заміник – продрозверстка) була обумовлена самою логікою комуністичного будівництва. 11 січня 1919 р. з’явився й спеціальний декрет про хлібну і фуражну розкладку. Всупереч назві декрету запроваджувана ним розкладка поширювалася майже на всі види продовольства та сільськогосподарської сировини. Одночасно заборонялася приватна торгівля сільськогосподарською продукцією.

Розкладка мала вигляд торговельної операції, але не була нею, тому що держава платила за вилучену продукцію символічну ціну. Не була вона й податком, тому що не прив’язувалася до обсягу вирощеної продукції у певному відсотку. Величина розкладки визначалася двома чинниками: потребами держави у продовольстві і здатністю наркомпроду та його воєнізованих підрозділів вилучати продукцію у селян. Інакше кажучи, продрозкладка була реквізицією.

Комуністичний розподіл і продрозкладка, на якій він базувався, були запроваджені в Україні одним декретом ВУЦВК “Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства” від 12 квітня 1919 р. Але в цьому році більшовики не спромоглися встановити контроль над українським селом, і продрозкладка зірвалася. Замість 140 млн. пудів хліба вдалося заготовити, за свідченням наркома продовольства УСРР О.Шліхтера, не більше 8 млн. пудів, причому до половини цієї кількості становило зерно, вивезене з поміщицьких маєтків²⁷.

Виникає принципове питання: чи була продрозкладка інтегральним елементом будованого вождями більшовиків комунізму? Іншими словами, чи закладали вожді реквізиційний принцип в основу соціально-економічного ладу, який мав підперти створену ними систему влади?

Відповідь на це питання можна одержати шляхом співставлення дат запровадження розкладки і появи документів про застосування принципово

інших форм економічних відносин між містом і селом. Як уже зазначалося, розкладка почала застосовуватися на практиці з осені 1918 р., а перший декрет, який регулював порядок і норми її стягнення, датований 11 січня 1919 р. Принципово інші форми виробничих відносин в загальному вигляді були описані в брошурі М.Бухаріна “Програма комуністів (більшовиків)”, яка з’явилася навесні 1918 р., і в офіційній програмі РКП(б), яка була прийнята VIII партійним з’їздом навесні 1919 р. Обидва документи передбачали перехід на селі від одноосібного землекористування до колективного. Колективне землекористування повинне було існувати у двох формах – радянських господарств (радгоспів) і колективних господарств (колгоспів). Під останніми розумілися виключно комуні, тобто колгоспи з максимальним рівнем усуспільнення засобів виробництва.

Співставлення дат неспростовно свідчить про те, що вожді ленінської партії від початку робили ставку на створення в сільському господарстві колгоспно-радгоспної системи виробництва. Зрештою, зробити такий висновок можна навіть без співставлення дат. Держава накладала розкладку на економічно незалежних виробників продукції. Протест проти політики розкладки розглядався як “куркульський бандитизм” і придушувався збройною силою. Створюючи продрозкладкою нестерпні умови для мільйонів представників так званої “дрібної буржуазії”, більшовики буквально заганяли їх в колгоспно-радгоспну систему виробництва. Тільки в цій системі ставало можливим директивне планування виробництва і розподілу продукції на таких же засадах, як і в “командних висотах” економіки.

Вожді більшовиків змушені були заплатити селянству по векселях, виданих восени 1917 р.: поміщицька земля і реманент в Росії були поділені у 1918 р. на зрівняльних засадах. Однак після зміцнення диктатури вони зробили спробу відмовитися від перших аграрних перетворень, які зміцнювали приватно власницьке господарство, і змусити селянство перейти до колективних форм господарювання. Наприкінці 1918 р. за безпосередньої участі В.Леніна з’явився декрет “Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства”. Його основний зміст визначався однією фразою: “На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминуші і відживаючі”. Текст декрету було опубліковано тільки 14 лютого 1919 р., після апробації на Всеросійському з’їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун. З’їзд, на якому переважали радянські чиновники, прийняв резолюцію “Про колективізацію землеробства”, яку газета “Правда” так прокоментувала: “Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і

громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства”²⁸.

З цим радикальним поворотом в аграрній політиці збіглося відновлення радянської влади в Україні. Республіка, де ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, була приречена перетворитися на випробувальний полігон з комунізації селянства. Реалізація декрету почалася у березні, хоча формально ЦВК рад України продублював його тільки 26 травня 1919 р. Навіть у малоземельних районах частина поміщицьких земель передавалася не селянам, а цукровим заводам під організацію радгоспів або тим, хто бажав утворити комуні. У відповідь селяни піднялися із зброєю в руках проти “робітничо-селянської” влади. На придушення повстань було кинуте підрозділи Червоної армії. Командування Внутрішнього фронту на чолі з К.Ворошиловим використало у боротьбі з селянами підрозділи інтернаціоналістів, сформовані для надання допомоги радянській Угорщині. Поширеною практикою у придушенні селянських повстань стали спалювання сіл, розстріли заложників, конфіскація майна. Червона армія, більшість якої становили селяни, в цій ситуації розклатася, і Україною заволоділи денікінські війська.

Після поразки денікінців Всеукраїнським зібранням затвердив новий земельний закон, яким заборонялося відводити землю під радгоспи без згоди селян. Майже одночасно голова уряду Х.Раковський і нарком продовольства М.Владимиров підписали новий закон про хлібну розкладку. У травні 1920 р. була затверджена розкладка на велику рогату худобу, овець, свиней, яйця, картоплю тощо. Щоб полегшити вилучення продовольства, у кожному селі були утворені комітети незаможних селян.

Заплановану кількість продовольства вилучити не вдалося. Разом з тим в другій половині 1920 р. вималювалася небезпека величезного недосіву. Недосів був безпосереднім результатом продрозкладки. Знаючи, що вироблену продукцію заберуть, селяни мали намір сіяти тільки для власних потреб.

На ситуацію, що склалася, у Харкові і в Москві реагували по-різному. Незважаючи на минулорічний досвід, харківські більшовики вирішили повторити спробу загнати селян в колективні господарства. В резолюції V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) вказувалося: “Оскільки колективізація сільського господарства є за даних умов єдиним засобом відтворити велике сільськогосподарське виробництво, підвищити продуктивність землеробської праці і втягнути в загальний круговорот народного господарства дрібну господарську одиницю, остільки сама колективізація сільського господарства стає завданням не стільки політичного, стільки виробничого характеру”²⁹.

Теза про підвищену продуктивність колективної праці порівняно з індивідуальною була єдиним аргументом більшовиків, хоча досвід поодиноких колгоспів, що вже існували, її не підтверджував. Насправді більшовики

прагнули іншого: позбавити селян економічної незалежності і перетворити їх у найману робочу силу, яка працювала б за директивами і під контролем держави.

У Москві вирішили розв'язати проблему по-іншому. За дорученням В.Леніна уряд розробив законопроект "Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства" і 14 грудня 1920 р. представив його у ВЦВК для внесення на VIII Всеросійський з'їзд рад. Будучи реалістом, вождь партії остерігав тих, хто бажав повторити спробу негайної комунізації села: "Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться"³⁰. Розуміючи, що доведеться зберегти реквізиційний принцип у відносинах між містом і селом, Ленін бачив небезпеку колосального недосіву полів навесні 1921 р. Тому він наполягав на тому, щоб поширити продрозкладку не тільки на вже вироблену продукцію, але й на засівну площу селянських господарств. Кожний селянин мав одержати державне завдання на засів певної кількості орної землі власним насінням.

У виступі Леніна на VIII Всеросійському з'їзді рад державні директиви для селян, яким влада тимчасово дозволяла господарювати одноосібно, видавалися за благо: "Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і в примусі"³¹. Фактично же "уроками" на посів, які мали бути доведені до кожного двору, село поверталось до часів кріпосного права. Різниця була лише в тому, що місце поміщика-кріпосника займала "робітничо-селянська" влада.

З'їзд схвалив законопроект, і реалізація нового закону пішла швидкими темпами. В системі виконавчої влади утворювався новий центр – Центр-посівком. Виникла мережа посівкомів в Україні – від республіканського до волосних. Перед новим відомством ставилося завдання розширити посівну площу республіки до розмірів 1916 р., коли вона була найбільшою.

За півроку до VIII Всеросійського з'їзду рад Червона армія зазнала катастрофічної поразки під Варшавою. Поразка поклала край сподіванням вождя РКП(б) на негайну радянізацію Польщі, Німеччини, Італії та інших країн Європи, які засвідчені в документах, уперше опублікованих в 1999 р.³². Ставало зрозумілим, що російський комунізм мусив спиратися на власну індустріальну базу. Створення такої бази бажали забезпечити планом електрифікації Росії (ГОЕЛРО), який розглянув і затвердив VIII з'їзд Головним джерелом фінансування плану електрифікації повинні були стати селянські кошти. Виступаючи в обговоренні плану ГОЕЛРО, Ленін висловив надію на те, що продрозкладка 1920/21 господарського року дасть 300 млн.

пудів хліба і зауважив: “Без такого фонду неможливо відбудувати промисловість країни, неможливо навіть підходити до великих завдань електрифікації Росії”³³.

Однак селянство не бажало витримувати тягар продрозкладки. У зимові місяці 1920-1921 рр. Україна і Центральна чорноземна область Росії, де тиск на селян з боку держави був особливо великим, перетворилися на арену масових повстань. Керівники державної партії остаточно переконалися і в тому, що управління промисловістю на засадах “єдиної фабрики” не спрацьовує. Головною причиною поразки під Варшавою став параліч промисловості і залізниць.

Тому X з’їзд РКП(б) у березні 1921 р. на пропозицію В.Леніна замінив реквізичійний принцип у відносинах між містом та селом податковим. Перший крок у відступі від політики прискореного будівництва комунізму потяг за собою й інші. Держава відмовилася від скасування грошей, дозволила вільну торгівлю сільськогосподарською продукцією після сплати продподатку, дозволила приватне підприємство і сама почала здавати в оренду раніше націоналізовані підприємства дрібної промисловості, у тому числі колишнім власникам. “Командні висоти” економіки залишилися у власності держави, але управління на засадах “єдиної фабрики” було ліквідоване. Між державним бюджетом і бюджетом державного підприємства вводилася штучна перетинка. Підприємства об’єднувалися в трести, які почали працювати, розраховуючи свої прибутки та видатки (тобто на засадах господарського розрахунку). Таким чином, за кілька місяців визріла нова економічна політика (неп).

Переходячи до непу, В.Ленін визнав, що попередній курс був невиправданим. Не бажаючи плямувати доктрину, він у березні 1921 р., тобто вже після переходу до непу назвав комуністичні перетворення 1918-1920 рр. “воєнним комунізмом”. Вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс населенню стільки злигоднів, вождь підмінив твердженням про спричиненість самого штурму умовами війни. Внаслідок цього воєнний комунізм в усіх радянських енциклопедіях почали характеризувати як систему викликаних умовами громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції надзвичайних соціально-економічних заходів тимчасового характеру.

Неп не варто переоцінювати. Ринок, в якому опинилися господарюючі суб’єкти, був відрізаний від світового, тобто штучний. Штучним виявився й госпрозрахунок. Нема підстав зображати неп епохою флірту тоталітарної влади з ринковою економікою. Справді ринковими були тільки відносини держави з селянськими господарствами, де зберігалася приватна власність на засоби виробництва (крім землі).

Зусиллями так званих “буржуазних спеціалістів”, яким держава на короткий час надала необхідні засоби і певну свободу дій, нова економічна політика матеріалізувалася у багатьох конкретних досягненнях. Серед них – відродження кредитно-фінансових установ, відмінно проведена грошова реформа 1922-1924 рр., організація державної торгівлі. Російські і українські економісти 20-х рр. нагромадили унікальний досвід державного регулювання ринкового господарства.

У 1928 р. Й.Сталін розгромив останню опозицію в політбюро ЦК ВКП(б) і фактично перетворився на одноосібного диктатора. Більш-менш ліберальна політика часів непу одразу припинилася як в національній, так і в соціально-економічній сферах. Розпочалися інтенсивно насаджувані зверху реформи. Пропагандисти стверджували, що реформи спрямовувалися на побудову соціалізму в одній країні. Насправді Сталін відновив припинений Леніним у 1921 р. комуністичний штурм. На відміну від провальної ленінської спроби створити соціально-економічний фундамент для диктаторського режиму, повторний комуністичний штурм 1929-1938 рр. виявився успішним. Успіх гарантувався двома обставинами. По-перше, більшого розмаху набули репресії, особливо превентивні. По-друге, була обмежена глибина реформ. Зокрема, зберігся товарно-грошовий обіг. Трестівський госпрозрахунок непівського періоду був перетворений на більш досконалий госпрозрахунок підприємств. Робітничий клас зберіг право на вибір місця праці за власним бажанням. Зменшенням рівня усупільнення засобів виробництва у колективному господарстві (від комуни до артїлі) селянам дозволили, хоч у символічних масштабах, залишатися приватними власниками.

У сталінського штурму була тільки одна кінцева мета: перетворення СРСР в економічно могутню країну, здатну проводити на міжнародній арені наступальну політику. Здійснений Держпланом СРСР поділ промисловості на дві групи – “А” і “Б” перешкодив зростанню життєвого рівня населення за рахунок індустріалізації. Група “А” (виробництво засобів виробництва) мала привілейоване становище за капіталовкладеннями, матеріально-технічним постачанням, рівнем заробітної плати. Навпаки, група “Б” (виробництво предметів споживання) постійно відчувала дефіцит ресурсів. Прірва між галузями, що працювали на виробництво і на населення, з роками тільки поглиблювалася.

В Україні під час першої п’ятирічки (1928-1932 рр.) основна увага зверталася на розбудову підприємств, що обслуговували машинобудування – шахт, електростанцій, металургійних заводів тощо. Друга п’ятирічка (1933-1937 рр.) характеризувалася розгортанням будівництва машинобудівних заводів. У третій, незавершеній п’ятирічці (1938-1942 рр.) головна увага приділялася оборонним заводам.

За одне десятиліття Україна випередила за рівнем індустріального розвитку ряд країн Західної Європи. Вона зайняла друге місце на континенті (після Німеччини) за виплавою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу та машин Україна випередила Францію та Італію і наздоганяла Велику Британію.

Безпосередньо в Україні підприємств воєнно-промислового комплексу (ВПК) було небагато. Давалася взнаки доступність її території для повітряних та наземних атак з боку потенційного противника. Однак вугілля і метал для заводів ВПК давала Україна. Статистики, яка давала б вірогідні цифри вивозу з України сировини, напівфабрикатів і матеріалів для ВПК, просто не існує. Все здійснювалося в межах замкнених комплексів, якими керували наркомати союзного підпорядкування. Вони діяли без відома українського уряду, “не розріняючи кордонів”.

У Радянському Союзі налічувалося 35 об’єктів цивільної промисловості, у спорудження або в докорінну технічну реконструкцію кожного з яких було вкладено до 1936 р. понад 100 млн. руб. В Україні було побудовано 12 об’єктів з сукупними вкладеннями 2783 млн. руб., на Уралі – 6 об’єктів (2396 млн. руб.), в Центральній Росії – 6 об’єктів (948 млн. руб.), Сибіру – 3 об’єкти (1152 млн. руб.) на Північному заході – 2 об’єкти (384 млн. руб.), в Поволжі – 2 об’єкти (339 млн. руб.). За кількістю новобудов Україна істотно перевищувала будь-який російський регіон, а за освоєними капіталовкладеннями тільки Урал наближався до неї. Найбільшими з об’єктів були Запоріжсталь, Макіївський металургійний завод, Азовсталь, Краммашбуд, Криворіжсталь, Дніпробуд (перша черга), Дніпровський металургійний завод, Ворошиловградський паровозобудівний завод, Дніпроалюмінбуд, Дніпропетровський завод ім. К.Лібкнехта³⁴.

Грандіозні споруди перших п’ятирічок будувалися за рахунок внутрішніх ресурсів, передусім – коштів, що їх держава витискувала з селянства. Агітуючи селян вступати в колгоспи, влада обіцяла збудувати заводи, які поставлять селу машинну техніку, й передусім “сталевий коня” – трактор. Серед новобудов першої п’ятирічки справді фігурував такий величезний об’єкт, як Харківський тракторний завод (ХТЗ). Однак турбота про тракторизацію пояснювалася не стільки прагненням полегшити селянську працю, скільки бажанням створити базу для потокового виробництва “сталевий коня” на полі бою – танка. Тракторні заводи в СРСР будувалися таким чином, щоб вони могли швидко перейти на випуск танків.

Українські селяни опиралися колективізації з особливим завзяттям, тому що вони здебільшого не знали обцинних порядків. Щоб загнати всіх радянських селян в колгоспи, найзаможніша їх частина (так звані “куркулі”) була піддана показовим репресіям. Щоб змусити колгоспників працювати на

державу в громадському господарстві артіль, Сталін застосував в УСРР і на Кубані терор голодом. Ця репресія в місцевостях особливо великого спротиву колективізації була таким же інструментом творення колгоспного ладу, як і розкуркулення.

Насильницькі методи радянської модернізації викликали в СРСР початку 30-х рр. тяжку економічну кризу. Одним з її наслідків був повсюдний голод: у хлібовиробних регіонах – внаслідок вилучення всього зерна заготівлями, у хлібоспоживаючих регіонах – внаслідок продажу вилученого хліба за кордоном, в рахунок оплати імпортованої техніки. В УСРР і в населених здебільшого українцями районах Північно-Кавказького краю (особливо – в Кубанському окрузі) у жовтні 1932 - січні 1933 рр. вивезли не тільки хліб, а й весь запас продовольства, заготовленого селянами до нового врожаю.

Візитною карткою терору голодом стали “натуральні штрафи” м’ясом і картоплею, які мали накладатися на селян-“боржників” по хлібозаготівлях, коли заготівельні бригади не знаходили у них нібито прихованого хліба. Фактично же конфіскувалося під час подвірних обшуків не тільки м’ясо і картопля, а й будь-яке знайдене продовольство. Там, де здійснювалися продовольчі репресії такого характеру, голод переростав у страхітливий голодомор.

Своєрідну крапку у формування соціально-економічного ладу комуністичного типу поставила Конституція СРСР, яку прийняв 5 грудня 1936 р. Надзвичайний VIII Всесоюзний з’їзд рад. “Конституція соціалізму, що переміг”, як її назвали, замінила багатоступінчасті вибори прямими при таємному голосуванні. Категорія “позбавленців” (“лишенцев”), тобто осіб, штучно усунутих з політичного життя через приналежність до “експлуаторських прошарків населення”, ліквідовувалася. Селяни отримували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах стали формуватися не за виробничими одиницями (завод, фабрика), а, як у селі, за територією проживання. Іншою ставала система функціонування законодавчої влади: з’їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республік і Союзу) рад.

До Конституції СРСР 1936 р. уперше увійшло положення про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії у політичній системі суспільства. Але воно було декларативним і не показувало справжніх механізмів диктатури партійних комітетів. Формально, за Конституцією існувала тільки влада радянських органів, яка формувалася на демократичних виборах.

Відмова від цілком контрольованих партапаратом виборів, які не були прямими, рівними і таємними, давала теоретичну можливість для переростання формальної влади рад у справжню. Точніше, вона могла підірвати диктатуру партійних комітетів, яка приховувалася за кожною радою, що керувала

життям суспільства в межах своєї ієрархічної підпорядкованості. Склад Верховних Рад союзних республік і Верховної Ради СРСР міг в умовах вільних виборів стати непередбачуваним, що загрожувало крахом владному тандему “ВКП(б) – ради”. Однак ці можливості, як і можливість використання союзними республіками Конституційної норми про вільний вихід зі складу СРСР, паралізувалися терором.

В день прийняття нової Конституції СРСР було оголошено, що вибори до Верховної Ради СРСР заплановані “на найближчий час”. Однак насправді вони відбулися тільки 12 грудня 1937 р. Річна відстрочка знадобилася, щоб належним чином підготувати виборців.

Практично негайно було покладено край розмовам про висування альтернативних кандидатур, які точилися під час обговорення проекту Конституції. Виборчі комісії зобов’язувалися реєструвати тільки одну особу на кожне депутатське місце – кандидата від “блоку комуністів і безпартійних”. Сама тільки думка про висування незалежного від влади кандидата оголошувалася антирадянською.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. поклав початок Великому терору. В ході терористичних кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони – морально: шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження ними “ворогів народу”, вимушеної подачі неправдивих свідчень проти своїх співробітників, знайомих і навіть рідних. Кількість арештів в Україні органами державної безпеки зростає з 15 717 осіб у 1936 р. до 159 573 в 1937 р. і 106 096 осіб у 1938 р. У 1939 р., коли Великий терор вичерпав себе, кількість арештів знизилася до “нормальної” – 11 744 осіб³⁵. Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до належних кондицій. За таких умов практично не знаходилося сміливців, які наважилися б зробити на бюлетені будь-які позначки у кабінці для таємного голосування.

Конституції союзних республік фактично продублювали Конституцію СРСР 1936 р. Надзвичайний XIV з’їзд рад України затвердив Конституцію УРСР 30 січня 1937 р. Вибори до Верховної Ради УРСР відбулися 26 червня 1938 р. Соціальний, національний, партійний і демографічний склад депутатів ретельно дозувався на етапі висування кандидатур від “блоку комуністів і безпартійних”.

У другій половині 30-х рр. остаточно склалася економіка, яку назвали соціалістичною. Вона функціонувала не як живий організм, а за імпульсами іззовні. Однак в екстремальній ситуації командна економіка добре себе проявила. Маючи винятково високий мобілізаційний потенціал, вона успішно протистояла в Другій світовій війні мало не всьому західноєвропейському господарству, яке підпало під владу нацистської Німеччини.

Україна в Другій світовій війні

Протистояння великих держав, яке переросло у світову війну 1914-1918 рр. і було загострене несправедливою Версальсько-Вашингтонською системою мирних договорів, через покоління призвело до визрівання нового катаклізму світового масштабу. Наприкінці 30-х рр. в Європі склалися три центри військової сили, що викликало непередбачуваність дальших подій.

Як і в 1914 р., ініціатором імперіалістичної війни виступала Німеччина. Демократичні країни Заходу знову виявилися не готовими до війни, а тому йшли на поступки агресору, які тільки збільшували його воєнний потенціал. Радянський Союз, який посилено готувався до війни в Європі з кінця 20-х рр., являв собою політичну загадку, тому що був однаково ворожий для кожної з двох інших сторін. Ніхто не сумнівався у потужності його воєнно-економічного потенціалу, але всі в Європі були переконані в тому, що жахливі репресії сталінського режиму зробили Червону армію недієздатною.

Війна завжди є конфліктом двох сторін. Представляючи третю сторону, Й.Сталін готовий був проводити переговори про наступальний союз з обома іншими сторонами і вичікував, який варіант принесе найбільші дивіденди. Однак Радянський Союз здавався ненадійним союзником для обох воєнно-політичних угруповань Заходу. Крім того, він був географічно ізольований від можливого театру воєнних дій. Тому Й.Сталіна не запросили у вересні 1938 р. в Мюнхен, де вирішувалася доля Чехословаччини. Лідери Франції і Великої Британії при посередництві союзника Німеччини Б.Муссоліні задовольнили вимоги А.Гітлера, щоб здобути від нього гарантії “вічного миру”. Однак після захоплення Австрії і Чехословаччини Гітлер негайно звернув свої погляди на союзницю Франції і Великої Британії – Польщу.

Конфлікт навколо Польщі, яка мала з Радянським Союзом спільний кордон, виводив останній з географічної ізоляції. Одночасно цей конфлікт переконав лідерів західних демократій в тому, що війну з нацистською Німеччиною неможливо відвернути. Ці два чинники перетворили Радянський Союз на сторону, переговори з якою стали гостро актуальними для обох інших сторін.

Від березня 1939 р. в Москві розпочалися переговори з представниками Великої Британії і Франції про створення системи колективної безпеки проти країни-агресора. Одночасно Й.Сталін став подавати сигнали нацистам про можливість порозуміння. 23 серпня в Москву прибув наділений необхідними повноваженнями міністр закордонних справ Третього рейху Й. фон Ріббентроп. Пізно ввечері було підписано, а наступного дня опубліковано радянсько-німецький договір про ненапад. До нього прикладався таємний

додатковий протокол про розмежування “сфери обопільних інтересів” у Центрально-Східній Європі – пакт Ріббентропа-Молотова.

Диктатори поділили між собою Польщу. Гітлер зобов’язувався вторгнутися в Польщу першим, але більша частина її території опинялася в “сфері радянських інтересів”. Розмежувальна лінія пролягала по Нареву, Віслі і Сану.

На третій день після вторгнення гітлерівських військ Велика Британія і Франція оголосили війну Німеччині. Це створило цілком нову ситуацію, в якій Сталін потурбувався надати власному вторгненню у Польщу раціональне обґрунтування. Щоб залишитися поза війною, він відмовився від загарбання етнічних польських земель. Було оголошено про “визвольний похід” Червоної армії на допомогу братньому населенню Західної України і Західної Білорусії.

Уже втягнутий у війну на своїх західних кордонах, А.Гітлер змушений був погоджуватися з усіма вимогами радянського диктатора. Відмова на користь Німеччини від окупації Люблінського і частини Варшавського воєводств і компенсаційне переведення Литви з німецької в радянську “сферу інтересів” знайшли відображення в радянсько-німецькому договорі “Про дружбу і кордон” від 28 вересня 1939 р. Не бажаючи перетворювати радянсько-німецький дипломатичний союз на військовий, Велика Британія і Франція мовчки погодилися з інтерпретацією радянського нападу на Польщу як “визвольного походу”, який рятував життя і майно українців та білорусів від німецьких загарбників.

Для поляків швидкоплинна німецько-польська війна у вересні 1939 р. була національною трагедією, яка поклала початок тривалому періоду найжорстокішої окупації і багатомільйонним жертвам. А українці та білоруси - громадяни Другої Речіпосполитої назвали тоді ці події “золотим вереснем”. Два попередніх десятиліття Польська держава намагалася позбавити їх національної ідентичності і змусити жити за чужими законами.

У червні 1940 р., коли Німеччина розгромила і окупувала Францію, Сталін поспішив реалізувати свої плани щодо Румунії. Незважаючи на незадоволення Гітлера, він зайняв своїми військами Бессарабію і Північну Буковину. Кількість населення УРСР в 1939 – 1940 рр. збільшилася на 8,1 млн. осіб, а територія республіки зросла до 565 тис. кв. км.

Національна політика Кремля на західноукраїнських землях не була схожою на політику дореволюційної імперії. На відміну від царської армії, яка в 1914 і 1916 рр. приносила на своїх багнетах національне гноблення, Червона армія прийшла з гаслами возз’єднання західноукраїнських земель у складі Української РСР. За лічені місяці в нових районах СРСР було подолано безробіття, поділено поміщицькі маєтки між селянами, переведено установи освіти і культури на українську мову. Проте свій патерналізм

радянська держава сполучала з репресіями, які за масштабами далеко випереджали царські. Радянізація західноукраїнських земель означала насамперед депортацію осіб небажаного соціального походження, національності або умонастрою. У віддалені регіони СРСР були виселені сотні тисяч людей, переважно поляки. Десятки тисяч заарештованих були розстріляні лише тому, що могли б у майбутньому організувати опір радянській владі.

22 червня 1941 р. волею А.Гітлера Радянський Союз перетворився з ворога західних демократій на їх союзника. Німеччина разом з Фінляндією, Угорщиною та Румунією зосередила на кордонах СРСР 190 дивізій і розпочала вторгнення на фронті від Балтійського до Чорного морів.

Чим пояснювалося рішення Гітлера про вторгнення в СРСР? Якщо подивитися його очима на противників (документи це дозволяють), то в Німеччині Радянський Союз не вважався найбільш небезпечною силою. Більша небезпека, на думку Гітлера, йшла від Великої Британії і США, які стояли за нею. Тому він розглядав дві можливості: продовжувати після розгрому Франції війну з Великою Британією до кінця, маючи на східних кордонах Німеччини такого союзника, як Сталін, чи зосередити основні сили на вторгненні в СРСР. Можливості були нерівноцінні.

Коли Польща була поділена, між СРСР і Німеччиною проліг спільний кордон. Для вермахта вторгнення в СРСР не являло утруднень. Навпаки, переправа через Ла-Манш ставала можливою лише через три роки. Вони були потрібні, щоб створити військово-морський флот, співставний за потенціалом з англійським. Але за три роки англійці і американці зрівнялися б з німцями за рівнем відмобілізованості на війну. Отже, після завершення підготовки до вторгнення в Англію Гітлер втрачав перевагу у рівні відмобілізованості. На додаток він мав би такого сумнівного союзника, як істотно зміцнений у воєнному відношенні Радянський Союз. Виходило так, що після розгрому Франції Гітлер мусив поспішати, щоб не втягнутися у тривалу війну, в якій перевага реальних (Велика Британія і США) або потенціальних (Радянський Союз) противників у людських і матеріальних ресурсах знищувала всі надії на кінцеву перемогу. Треба було поспішати з розгромом Червоної армії, поки вермахт був господарем становища у континентальній Європі. Знищення СРСР забезпечувало об'єднання зусиль вермахту з японською армією і дозволяло обом агресорам окупувати основну частину Британської імперії.

Ось чому Гітлер в липні 1940 р., коли ще тривала війна з Францією, наказав генеральному штабу верховного командування армії підготувати план наступу на Росію. Відповідний план був підготовлений штабістами за 4,5 місяці і названий планом "Барбаросса". В його основу лягла ідея блицкригу. Розробники плану були переконані, що кампанія на Сході триватиме не

більше 4 – 6 тижнів. Якби Німеччина орієнтувалася на тривалу війну, вона була б приречена на поразку. По-перше, Радянський Союз переважав її за людськими і матеріальними ресурсами. По-друге, тривала війна створювала сприятливі умови для підготовки Великої Британії і США до масштабної висадки військ в Європі, що означало для Німеччини війну на два фронти.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз Сталін змушений був пристосовувати свою міжнародну політику до норм і стандартів західних демократій. У липні 1941 р. радянська дипломатія уклала угоду з емігрантським урядом окупованої Польщі у Лондоні. 31 липня газета “Правда” надрукувала текст угоди, який починався з такої заяви: “Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. щодо територіальних змін у Польщі як такі, що втратили силу”. Цю заяву слід пам’ятати тим, хто продовжує вважати датою возз’єднання українських земель 17 вересня 1939 р.

У серпні 1941 р. президент США Ф.Д.Рузвельт і прем’єр-міністр Великої Британії В.Черчилль підписали Атлантичну хартію, в якій проголошувалася відмова двох великих держав від застосування політики сили у міжнародних відносинах на післявоєнний період. У надії на допомогу цих держав Сталін приєднався до Атлантичної хартії.

Війна з Радянським Союзом йшла за передбаченнями плану “Барбаросса”, крім одного: блітцкріг зірвався. Втрати Червоної армії за перші півтора роки війни слід визнати катастрофічними. Звичайно, вони пояснювалися не раптовістю нападу, як говорили сталінські пропагандисти, а небажанням призованих в армію громадян СРСР відстоювати режим. Лише після того, як бійці і командири переконалися в тому, що нацисти застосовують тактику знелюднення окупованих територій, щоб поселити “арійців”, вони почали воювати по-справжньому. Результатом поразок першого етапу війни стала окупація всієї України і вихід вермахту на Кавказький хребет і Волгу.

22 липня 1942 р. радянські війська залишили останній населений пункт на території України – м.Свердловськ Ворошиловградської області. Але більшою частиною території України А.Гітлер розпорядився ще роком раніше. Три області Східної Галичини були включені до складу Генерального губернаторства, тобто тієї частини польських земель, яка не увійшла у 1939 р. безпосередньо до Німеччини. Територію обсягом до 40 тис. кв. км. під назвою “Трансністрія” (Одеська область з прилеглими районами Вінницької та Миколаївської областей) Гітлер передав правителю Румунії І.Антонеску, мільйонна армія якого воювала разом з вермахтом на Східному фронті. Румунії також були передані Чернівецька та Ізмаїльська області. На більшій частині України був утворений рейхскомісаріат “Україна” у складі шести генеральних округів – Волинь, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія і Дніпропетровськ. П’ять областей (Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська і

Ворошиловградська) разом з Кримом перебували у прямому управлінні військових властей.

За генеральним планом “Ост”, розробленим у відомстві рейхсфюрера СС Г.Гімлера, Польща, республіки Прибалтики, Білорусія, Україна і Крим повинні були увійти після переможної війни до складу Великонімеччини. Другий варіант плану “Ост” (квітень 1942 р.) передбачав за 30 років винищити або депортувати з цієї території до 50 млн. осіб³⁶. Винищенню ще в ході війни підлягали євреї і радянські військовополонені. Прирікалися на винищення жителі великих міст, яких окупаційна адміністрація не завдавала собі клопоту постачати продовольством.

Після провалу бліцкригу у народному господарстві Німеччини внаслідок безперервних мобілізацій стала гостро відчуватися нестача робочих рук. Вихід був знайдений у використанні примусової праці населення окупованих територій. З України було вивезено 2,4 млн. юнаків і дівчат. 450 тис. “остарбайтерів” загинуло від непосильної праці або потрапило під бомби союзницької авіації, 150 тис. залишилося після війни на Заході³⁷.

У випадку партизанської активності окупанти знищували всі села, що знаходилися у найближчому сусідстві. У листопаді 1941 р. село Обухівка в Полтавській області першим в Європі було спалене, а його населення розстріляне. Пізніше така доля спіткала село Лідіце в Чехословаччині та Орадур-сюр-Глан у Франції. Трагедія українського села залишилася непоміченою, а чеського і французького – дістала розголос в усьому світі. Та мало хто знає, що в Україні було спалено окупантами близько 320 сіл.

Опір окупантам здійснювався силами радянських партизанів і українських націоналістів. Ставка Верховного головнокомандування з метою розгортання партизансько-диверсійної діяльності на допомогу фронту організувала у червні 1942 р. Український штаб партизанського руху (УШПР). Під його керівництвом здійснювалися рейди великих партизанських загонів і з’єднань: С.Ковпака – в Карпати, О.Сабурова – на Житомирщину, О.Федорова – на Волинь.

Українські націоналісти спочатку розраховували на спільну боротьбу з нацистами проти Червоної армії. Керівники абверу і гестапо не розчаровували їх у цьому. Абверівці сподівалися використати націоналістів у радянському тилу як диверсантів і підпільників, а гестапівці розраховували на їх допомогу у спілкуванні з населенням окупованих територій. Однак націоналісти не знайшли спільної мови з главарями Третього рейху. Останні після 22 червня 1941 р. не визнавали за німецько-радянським кордоном будь-яких політичних сил з власними збройними формуваннями. Тому утворення націоналістами Української повстанської армії стало справжнім викликом окупаційній адміністрації.

У 1942 р. основний тягар радянсько-німецької війни ліг на Росію. Російський народ витримав його і спромігся у зимові місяці 1942-1943 рр. повернути весь хід Другої світової війни на користь Об'єднаних Націй. Контрнаступ під Сталінградом створив умови для визволення України з-під німецької окупації. 18 грудня 1942 р. було звільнене перше село – Півнівка Міловського району. За півроку безперервних боїв від ворога було очищено всю Лівобережну Україну.

Прагнучи використати патріотичні почуття українців, Й.Сталін потурбувався внести корективи в національну політику Кремля. У жовтні 1943 р. було засновано ордени Богдана Хмельницького трьох ступенів. Фронти, які діяли на території УРСР, дістали назву Українських. На початку лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР прийняла поправки до Конституції СРСР, завдяки яким стало можливим перетворення двох найголовніших загально-союзних наркоматів – оборони і закордонних справ на союзно-республіканські. Верховна Рада УРСР видала укази про утворення відповідних наркоматів, внаслідок чого виникла формальна можливість для виходу УРСР на арену міжнародного життя.

Проте національна політика Кремля і в цей час зберігала свою репресивну складову. 10 травня 1944 р. Л.Берія звернувся до Сталіна з запискою про необхідність виселення з Криму національних меншин, яким інкримінувалися “зрадницькі дії проти радянського народу”. З півострова було депортовано понад 225 тис. кримських татар, болгар, греків і вірмен.

У безперервному наступі війська 2-го Українського фронту 26 березня 1944 р. вийшли на р.Прут, де проходив радянсько-румунський кордон. 17 липня війська 1-го Українського фронту форсували Західний Буг і вступили на територію Польщі. 28 жовтня 1944 р. територія України була остаточно очищена від ворога.

Негайно після відступу німецьких військ в Україні починалися відбудовні роботи. Головною їх метою було відродження важкої промисловості, оскільки військово-промисловий комплекс СРСР не міг обійтися без українського вугілля й металу. Відбудова залізниць була вкрай необхідною для забезпечення наступальних операцій Радянської армії у Центрально-Східній Європі. До кінця 1945 р. було відновлено близько третини довоєнного індустріального потенціалу республіки.

Під час війни відбулися три зустрічі керівників СРСР, США і Великої Британії, на яких було розв'язане питання про післявоєнні кордони. Намагаючись узгодити інтереси Польщі, України і Білорусії, В.Черчілль на Тегеранській конференції в листопаді 1943 р. вперше сформулював ідею пересування кордонів СРСР, Польщі і Німеччини у західному напрямку. Кордон між Польщею і СРСР він запропонував прокласти по лінії Керзона,

визначеній як лінія національного розмежування в рішеннях Паризької мирної конференції 1919 р. Лінія Керзона відмежовувала від України старовинні етнічні землі – Холмщину, Підляшшя, Посяння, Лемківщину.

За договором про радянсько-польський кордон, який підписав у Москві 16 серпня 1945 р. глава Крайової національної ради Б.Берут, Польща передала Радянському Союзу Західну Україну і Західну Білорусію площею 180 тис. кв. км. і одержала від Німеччини свої середньовічні володіння (Помор'я і Сілезію), а також більшу частину Східної Пруссії – всього 105 тис. кв. км. Щоб полегшити територіальні зміни, Сталін ще в ході наступу Радянської армії здійснив депортаційну операцію гігантських розмірів: з територій Німеччини, які відходили до Чехословаччини (Судетська область), Радянського Союзу (Кенігсберг з округою) і Польщі, було виселено близько 13 млн. німців.

Розміщення українського і польського населення теж підганялося під нову конфігурацію державних кордонів. Добровільні або примусові переселення українців з Польщі в Україну і поляків з України в Польщу тривали з 1944 по 1946 рр. Всього було виселено з СРСР в Польщу 823 тис., а з Польщі в СРСР – 483 тис. осіб. Близько 150 тис. українців, які не бажали переселятися в УРСР, польський уряд депортував за допомогою військової сили у 1947 р. і розпоросив невеликими групами по всій території північної і західної Польщі.

29 червня 1945 р. між Чехословаччиною і Радянським Союзом було підписано договір про включення Закарпаття до складу СРСР. Після появи у складі УРСР Закарпатської області територія УРСР досягла 577 тис. кв. км.

Україна належала до тих європейських регіонів, які найбільше постраждали від війни через своє геополітичне становище. По українській землі фронт прокотився двічі, спочатку з заходу на схід, а потім у зворотному напрямку. Про масштаб руйнувань дає уявлення співвідношення двох відносних величин: матеріальні втрати СРСР дорівнювали 40% сукупних втрат, заподіяних усім учасникам Другої світової війни, разом узятим; матеріальні втрати України становили близько 40% загальносоюзних втрат.

Військові і цивільні людські втрати на території України можуть бути обраховані лише приблизно. За незалежними один від одного підрахунками В.Косика (1993 р.) і М.Ковалю (1999 р.) сукупні втрати дорівнювали 8 млн. осіб. Якщо скористатися максимальними величинами обох підрахунків, число жертв воєнного часу підвищується до 9 млн. осіб. За втратами в Другій світовій війні Україна займала друге після Росії місце (8 млн. осіб, 19,1% до всього населення), випереджаючи Німеччину (6,5 млн. осіб, 9,1%), Польщу (5 млн. осіб, 19,6%) та інші найбільш постраждалі країни.

Антикомуністична революція

Комуністичну революцію слід розглядати як мутацію суспільства при переході від його традиційних, ієрархічних форм існування до демократичних форм. Але мутація не може існувати нескінченно довго, тому що має обмежений запас міцності. Рано чи пізно суспільство повинне скинути з себе силоміць одягнуту на нього гамівну сорочку і повернутися до природних форм існування та нормальних стандартів розвитку. Іншими словами, після комуністичної революції обов'язково повинна відбутися антикомуністична революція.

Комуністична ідеологія мала спільні риси з християнством і культивувала в собі кращі риси людської натури. Саме через це вона змогла оволодіти мільйонними масами. Проте моральний кодекс будівників комунізму, як і всі інші ідеологічні документи радянської доби, був лише фіговим листком, який прикривав нову рафіновану ієрархію – цілковиту сваволю верхів і абсолютну приниженість низів. Ця сваволя і приниженість – не випадкове явище, а неминучий наслідок втілення в життя умоглядних уявлень про суспільство, в якому повинні були панувати свобода, рівність, братерство і благоденство. Ідея примусового ошчасливлення людей зіштовхувала керманічів “держави-комуни” з дороги до храму на дорогу в ад. Від традиційного ієрархічного суспільства побудована більшовиками “держава-комуна” відрізнялася тільки величезними дозами популізму і демагогії. Тим не менш, ідеологія вимагала виявлення турботи про низи, і патерналістська держава мусила тримати планку, забезпечуючи всім і кожному задоволення певного рівня матеріальних і культурних потреб.

За два десятиліття комуністичної революції і наступні роки Другої світової війни в Радянському Союзі змінилися покоління. Зміна поколінь відбулася як природним шляхом, так і штучним. Люди не стільки вмирили, скільки гинули. Ми тільки тепер починаємо усвідомлювати, наскільки великими були масштаби антирадянських настроїв у тих, хто вижив після Великого голоду і Великого терору, на якій волосині тримався сталінський режим перед Другою світовою війною. Війна з нацистами, які поставили за мету побудувати свою Великонімеччину на землях, крові і кістках населення Східної Європи, стала для цього режиму дарунком долі. Навколо нього згуртувалися всі народи Радянського Союзу, включаючи український, тому що будь-яких інших політичних структур в країні не існувало. Перемога у війні і вихід на історичну авансцену покоління, вихованого радянською владою, дали друге дихання сталінському режиму.

Смерть Й.Сталіна похитнула штучну соціально-економічну конструкцію, створену в ході комуністичної революції. Його наступники змушені були відмовитися від масового терору як методу державного управління. Хоч

силові засоби впливу на суспільство залишалися, на перший план вийшли засоби виховання і пропаганди.

Чому комуністичний лад не розвалився одразу після припинення масового терору? Мабуть, через те, що цей терор тривав надто довго. Громадяни країни три з половиною десятиліття жили в умовах радянської дійсності. Вони встигли звикнути навіть до “вільних виборів” з демагогічними кабінками для таємного голосування. Ті, хто вижив в атмосфері сталінських репресій і під час воєнних дій, якими керували сталінські стратеги, не ділилися своїм життєвим досвідом з власними дітьми, щоб не наражати їх на небезпеку. Кожна людина була економічно залежною від тоталітарної держави. Ніхто не мав змоги стати членом “неформальної”, тобто вільної від компартійно-чекістського нагляду організації.

І все-таки після відмови від масового терору запас міцності у комуністичного ладу швидко вичерпався б, якби держава не потурбувалася про демократизацію управління і підвищення життєвого рівня населення. Відповідні реформи були проведені М.Хрущовим під прапором десталінізації.

Наступні десятиліття характеризувалися відмовою від реформ. Компартійно-радянська олігархія продовжувала на міжнародній арені “холодну війну”, покладаючись на застрашування противника колосальним ядерним потенціалом Кремля. Однак країни Заходу уже пройшли індустріальну стадію свого розвитку і після Другої світової війни вступили в постіндустріальну фазу. Виявилося, що в умовах науково-технічної революції директивна економіка безнадійно відстає від ринкової. Здатність зосередити величезні сили і засоби на вирішальному напрямі, яка дозволила Радянському Союзу економічно перемогти гітлерівську Німеччину і контрольовану нею континентальну Європу, а в післявоєнний період наздогнати і випередити США в ракетно-ядерній і космічній гонці, з часом вичерпалася. Країна зав’язла у павутинні економічної і науково-технічної залежності від своїх суперників у “холодній війні”.

Енергетична криза 70-х рр. в країнах Заходу і породжений нею потік нафтодоларів дозволив подовжити існування СРСР в неререформованому вигляді. Досить довго вождям КПРС удавалося приховувати руйнівні процеси, які вирували під поверхнею суспільного життя. Коли ціни світового ринку на енергоносії поповзли донизу, видимість стабільності зникла. У такій ситуації до влади в СРСР прийшов М.Горбачов. У квітні 1985 р. новий генсек ЦК КПРС проголосив курс реформи, названий “перебудовою”.

“Перебудова” має свою періодизацію. Поступове переростання бюрократичної кампанії в неконтрольовані владою дії народних низів простежується досить чітко.

Перший етап “перебудови” охоплював 1985-1986 рр. і проходив під гаслом “Більше соціалізму!” Він контролювався ініціаторами реформ. Головною подією цього етапу стала Чорнобильська катастрофа. Під впливом гласності стали відомі її жахливі масштаби. Громадяни України гостро відчували небезпеку політичних, економічних і екологічних рішень, які приймалися за межами республіки, в Кремлі. Чорнобиль відіграв роль каталізатора процесів, які з часом набули революційного характеру.

Уже на першому етапі “перебудови” кампанія десталінізації набула істотно більших масштабів і глибини, ніж в часи М.Хрущова. В ситуації гласності виник інтерес до “білих плям” радянської історії. З особливими почуттями громадськість сприймала ще заборонену інформацію про Великий голод 1932-1933 рр., який позбавив життя мільйони українських селян. Увага до цієї сторінки порівняно недавнього минулого загострилася після того, як в Конгресі США у 1986 р. стала працювати комісія по голоду 1932-1933 рр. в Україні на чолі з виконавчим директором Дж.Мейсом.

Другий етап “перебудови” охоплював 1987-1988 рр. і відбувався під девізом “Більше демократії!” Компартійно-радянське керівництво Москви і Києва тепер постійно відступало, розширюючи рамки гласності. Реформатори на вершинах влади продовжували робити вигляд, що заінтересовані в успішному ході десталінізації.

У 1987 р. в московській і київській пресі з’явилися глухі згадки про трагедію 1933 р. Сам М.Горбачов у доповіді, присвяченій 70-річчю Жовтневої революції, не торкнувся забороненої теми. Але через півтора місяці, в грудні 1987 р., коли В.Щербицький виступав у Києві з ювілейною доповіддю, присвяченою 70-річчю проголошення УРСР, він не наважився проігнорувати вкрай болючу для українського народу тему. В його доповіді з’явився абзац про трагедію голоду, викликаного нібито неврожаєм.

Червневий (1987 р.) пленум ЦК КПРС розпочав економічні реформи. Вони були спробою вдихнути життя в командну економіку через надання підприємствам права діяти самостійно. Але керівники державної партії не замислювалися над тим, що коріння зла – якраз в командній економіці. Навіть саме формулювання порядку денного пленуму ЦК – “Про докорінну перебудову управління економікою” зосереджувало увагу на проблемі управління при збереженні виробничих відносин, що існували.

Підприємства справді стали більш самостійними. Але це призвело тільки до того, що вони почали ухилятися від виробництва не вигідної (за існуючого рівня цін) продукції. Реформа призвела до розбалансування народного господарства. Через економічну кризу в бюджет находило все менше коштів. Утворився фантастичний дефіцит, який стало неможливо приховувати.

Кремлівське керівництво відчайдушно намагалося подолати кризу, яка реально загрожувала розвалити радянський лад. Але загрози керівництву з боку суспільства ще не існувало. Населення залишалося законослухняним. Це переконливо засвідчила публікація у березні 1988 р. листа ленінградської викладачки Ніни Андрєєвої газетою “Советская Россия”. Андрєєва відкрито захищала Сталіна і підбадьорювала тих, хто “не бажав поступитися принципами”.

В Україні лист Андрєєвої за розпорядженням компартійного керівництва був передрукований багатьма газетами. Лектори і активісти товариства “Знання” почали підготовку до занять в системі партійно-політичної освіти з метою довести думки Андрєєвої до кожного. Яких-небудь публічних протестів проти демонстративної пропаганди листа Андрєєвої не виявилось. Суспільство все ще знаходилося в стані політичної летаргії.

Проте саме з весни 1988 р. летаргія стала зникати. 26 квітня у Києві пройшла перша екологічна демонстрація, присвячена річниці Чорнобильської катастрофи. 13 червня у Львові відбувся перший багатотисячний мітинг, присвячений становищу української мови в республіці. 28 листопада київські літератори доручили новообраному парткому сформуванню групи сприяння перебудові. З часом вона переросла в Народний рух України.

Третій етап “перебудови” (1989-1991 рр.) набув характеру антикомуністичної революції. Щоб зрозуміти, яким чином здійснювана керівниками КПРС політична реформа перетворилася на антикомуністичну революцію, потрібно ретельно розібратися в суті того, що наважився здійснити М.Горбачов.

На третьому етапі “перебудови” суспільство відмовилося від позиції стороннього спостерігача безнадійних спроб М.Горбачова вдихнути життя в соціально-економічну і політичну систему, яка розкладалася на очах. Однак знову доводиться констатувати: переростання бюрократичних реформ в революційні дії відбулося під впливом рішень, прийнятих владою і тільки владою. Революція не розпочалася внаслідок народної ініціативи.

Суть політичної реформи Горбачова полягала в тому, що радянські органи влади звільнювалися від безпосереднього партійного керівництва на інституціональному рівні. “Керівна і спрямовуюча” роль КПРС повинна була реалізуватися шляхом виборів партійних функціонерів в ради та їхньої роботи на чолі рад або виконкомів рад.

Радянські органи влади обиралися усіма громадянами, тоді як партійні комітети – тільки членами партії. “Повновладдя рад”, як висловлювався Горбачов, було суттю політичної реформи. Реформа ліквідувала диктатуру парткомів і величезною мірою розширювала соціальну базу влади.

Перебудовою влади Горбачов прагнув підняти авторитет партії. Але він порушив, сам того не розуміючи, дві фундаментальні умови існування тоталітарної влади – її неподільність і незалежність від суспільства. Якщо тоталітаризм розуміти як панування держави над суспільством, а демократію – як панування суспільства над державою, то СРСР перестав бути тоталітарною країною з першими вільними виборами.

Як не дивно, але в конституційній реформі не тільки М.Горбачов, а й вся компартійно-радянська номенклатура не відчула небезпеки. ХІХ конференція КПРС без особливих дискусій одностайно схвалила влітку 1988 р. перехід до “повновладдя рад”. Наприкінці того ж року Верховна Рада СРСР так само одностайно проштампувала рішення, схвалене партконференцією. Номенклатура звикла до того, що депутатство в радах було доповненням до високого партійного чину. Фактично ж руйнування двоєдиного тандему “партія – ради” докорінно змінювало державний устрій. Радянський центр влади почав перетворюватися на первинний, тому що тільки він мав легітимне походження, формуючись на вільних виборах. Компартійні комітети разом з владою стрімко втрачали авторитет в суспільстві.

У березні 1989 р. відбулися вільні вибори народних депутатів СРСР. В Україні 88% народних депутатів виявилися членами КПРС. На попередніх виборах, коли кандидати підбиралися парткомом, питома вага членів КПРС була меншою. Персональної конкуренції між партійними і радянськими структурами не існувало, тому що секретарі парткомів ставали головами рад або виконкомів рад. Все це не дозволило апаратникам відразу зрозуміти, що з єдиновладдям партії покінчено.

Ради звільнилися від опікування партійних комітетів. Персональний контроль секретарів парткомів, які пересаджувалися в радянські крісла, не мав нічого спільного з контролем інституціональним. Авторитет секретарів, якщо він був, тепер працював на користь радянських органів влади.

Переосмислення історичного процесу набуло нової якості. “Білі плями” радянського минулого були витіснені іншими “білими плямами” – подіями Української революції 1917-1920 рр. В Україні виникли десятки тисяч “неформальних”, тобто не підпорядкованих владі організацій. У вересні 1989 р. відбувся установчий з’їзд Народного руху України. З цією подією співпала за часом відставка одного з найбільш впливових діячів політбюро ЦК КПРС – В.Щербицького.

Вільні вибори у Верховну Раду УРСР в березні 1990 р. дали дві третини з 450 депутатських місць представникам апарату, керівникам підприємств, головам колгоспів, тобто людям, які мали реальну владу в своїх виборчих округах. Але в парламенті з’явилася й опозиція – Народна рада, яка проголосила своєю метою суверенізацію республіки.

Стверджують, що Радянський Союз розпався внаслідок визвольного руху в національних республіках. Однак у картині розпаду простежується одна цікава деталь. Навесні 1990 р., коли обрані на вільних виборах депутати республіканських парламентів зібралися на свої перші сесії, тільки Верховна Рада Литовської РСР поспішила прийняти акт “Про відновлення незалежної Литовської держави”. Президія Верховної Ради УРСР засудила цю ініціативу, а позачерговий З’їзд народних депутатів СРСР визнав прийнятий акт недійсним. Однак ситуація змінилася після прийняття 12 червня 1990 р. Російською Федерацією Декларації про державний суверенітет.

Росія була державоутворюючою республікою, і в даному разі не йшлося про національно-визвольну боротьбу. В Москві боролися за владу М.Горбачов і Б.Єльцин. Останній скористався популістською конструкцією радянської державності, щоб ухилитися від підпорядкування загальносоюзному центру. Парадоксально, але саме Росія стала ініціатором так званого “параду суверенітетів”.

Проте звинувачувати Б.Єльцина в розвалі СРСР неможливо. Радянський Союз розвалювався разом з партією, яка його створила і тримала на собі. Разом із зникненням диктатури компартійних комітетів зникало силове поле, в якому, подібно фантомам Станіслава Лема, тільки й могла існувати ця держава. Адже союзні республіки згідно з ленінським Союзним договором 1922 р., сталінською Конституцією 1936 р. і брежнєвською Конституцією 1977 р., могли в будь-який момент поставити питання про вихід з федерації.

Відомо, як “працювали” ці конституційні норми, коли загальносоюзний центр був у повній силі. Коли один з перших дисидентів доби М.Хрущова Л.Лук’яненко створив організацію, яка поставила перед собою мету добиватися відділення УРСР від Радянського Союзу конституційним, тобто суто легітимним шляхом, його засудили до розстрілу, який пізніше замінили 15-ма роками ув’язнення.

Не може бути двох думок відносно того, хто стояв біля народження незалежної України. Незалежність проголосила випестована Кремлем компартійно-радянська номенклатура. Чинovníки республіканського масштабу скористалися паралічем центральної влади в Москві, щоб підвищити свій політичний статус. Безсумнівно, деякі суверен-комуністи, як їх тоді називали, керувалися патріотичними почуттями. Але міру їхнього патріотизму слід визначати індивідуально.

Революція винесла на поверхню політичного життя письменників і поетів, науковців в викладачів вузів, усіх тих, кого тоді називали націонал-демократами. Вони були малочисельні, тому що формувалися, за винятком Л.Лук’яненка та інших дисидентів зі стажем, у ході самої революції. Їхній внесок у трансформацію суспільства був відчутний, адже вони проклали

місток між повністю винищеним у міжвоєнний період поколінням будівників Української Народної Республіки і сучасним поколінням, яке не знало своєї історії.

Суверен-комуністи розуміли, що боротьба за владу в Москві не триватиме вічно. Щоб насправді відділитися від Росії, треба було ідентифікувати посткомуністичну Україну з антикомуністичною УНР. Тому вони змінили ставлення до “українських буржуазних націоналістів” і перехопили у націонал-демократів їхні гасла разом з тими політиками, які погодилися увійти у владу. Україна, що заявила про незалежність і проголосила національну символіку державною, не була схожа на ту, про яку мріяли засновники УНР М.Грушевський, В.Винниченко і С.Петлюра. Проте вона не могла бути іншою.

Антикомуністична революція здійснювалася руками компартійно-радянської номенклатури. В атомізованому, позбавленому горизонтальних зв'язків суспільстві не могла скластися незалежна від тоталітарного режиму політична структура. Однак не варто називати апаратників рушійною силою революції. Вони керувалися лише інстинктом збереження влади. Плодами революції скористалася найбільш просунута частина правлячої корпорації, яка переконалася в тому, що “далі так жити не можна”. Якраз вона за підтримки нечисленних націонал-демократів заборонила в серпні 1991 р. Компартію України.

Виникає природне запитання: кого слід назвати рушійною силою революції 1989-1991 рр.? Відповідь може бути тільки одна: знищене покоління будівників УНР. Більшовики у 1917-1919 рр. тричі завойовували Україну. Щоб закріпитися в ній, вони змушені були створити національну республіку з великими конституційними правами. В умовах колапсу центральної влади якраз ці права допомогли здобути незалежність.

В Україні не залишилося жодних матеріальних проявів дорадянських соціально-економічних і політичних структур, зникла навіть пам'ять про них. Залишалось лише відчуття національної солідарності, яке об'єднувало більшість атомізованого комунізмом населення. Незважаючи на істотні регіональні відмінності, українці продовжували відчувати себе українцями і проявили волю до суверенізації своєї республіки. Компартійно-радянська номенклатура зрозуміла це і підтримала прагнення власного народу, щоб утриматися на гребені революційної хвилі. Уперше це виявилось у Верховній Раді УРСР під час прийняття Декларації про державний суверенітет.

Виходить так, що в Україні не залишилося жодних матеріальних проявів дорадянських соціально-економічних і політичних структур, зникла навіть пам'ять про них. Залишалось тільки чуття національної солідарності, яке об'єднувало більшість атомізованого комунізмом населення. Незважаючи на

істотні регіональні відмінності, українці продовжували відчувати себе українцями і проявили волю до суверенізації своєї республіки. Компартійно-радянська номенклатура зрозуміла це і підтримала споконвічне прагнення власного народу, щоб утриматися на гребені революційної хвилі. Уперше це виявилось у Верховній Раді УРСР під час прийняття Декларації про державний суверенітет.

Виходить так, що реальні рушійні сили національної революції в Україні формувалися безпосередньо під час революційних подій. На ходу в революцію включалися так звані “неформальні”, тобто незалежні від комуністично-чекістських органів структури, об’єднані Народним рухом України. Під час розвалу союзного центру на ходу визначали свою позицію щодо поточних подій мільйони громадян України всіх національностей, які працювали або несли службу в структурах союзного підпорядкування. Переважна частина Компартії України висловилася за суверенізацію республіки і власної партії.

Чому “прораби перебудови” в Кремлі не спромоглися утримати в своїх руках контроль над ситуацією? Є дві головні причини.

Перша з них очевидна. Ленінсько-сталінська виробничо-владна конструкція російського комунізму перетворила Радянський Союз у наддержаву на ґрунті індустріалізму. Однак в постіндустріальну епоху, яка почалася після Другої світової війни, ця конструкція виявилася неспроможною належним чином відповісти на виклики історії. Будучи економічно неефективною від самого народження, вона виявилася життєздатною тільки в індустріальну добу. У післявоєнні десятиліття Радянський Союз ще міг провадити спочатку успішні ракетно-космічні перегони з наддержавою-суперницею. Але комуністична виробничо-владна конструкція тримала його в рамках індустріальної доби, тоді як розвинуті країни Заходу пішли далеко вперед.

Реформатори з оточення М.Горбачова не розуміли, що радянський лад вже вичерпав усі резерви розвитку і повинен був розпастися під вагою проблем, породжених ним самим. Це був спонтанний розпад, майже несподіваний як для політичних сил всередині СРСР, так і для цілої армії кремленологів та радянологів у науково-дослідних центрах країн НАТО.

Друга причина розпаду СРСР менш очевидна. Вона впливає з уже названих властивостей радянського політичного режиму – хитромудрої комбінації влади радянських органів, яка ґрунтувалася на демократичній конституції, з диктатурою компартійних вождів, цілком незалежної від суспільства і навіть від “зовнішньої” багатомільйонної партії. Борсаючись у безнадійних спробах реформувати те, що реформуванню не піддавалося, команда М.Горбачова змусила компартійно-радянську номенклатуру зробити непоправну помилку на інституціональному рівні: віддати радам всю повноту влади. Виявилось, що без тандему “партія – ради” радянський

режим став нагадувати рибу, викинуту на берег. Від нього з відразою відвернулися найбільш далекоглядні апаратники.

Отже, Радянський Союз розвалився в результаті накладення одна на одну двох революційних хвиль: тієї, що була породжена “перебудовою”, і тієї, яка докотилася від революцій початку ХХ ст., які спричинили розпад Російської імперії.

Громадянське протистояння, яке охопило в Україні у жовтні-грудні 2004 р. мільйони людей, не виглядає як конфлікт, пов’язаний з комуністичним минулим. Сучасна Компартія України виявилася у ньому маргінальною силою. Та попри те, що учасники протистояння не висували комуністичних або антикомуністичних гасел, корені цього соціального катаклізму слід шукати у неподоланих пережитках тоталітаризму.

Піком протистояння стали події, пов’язані з масовою фальсифікацією результатів президентських виборів у листопаді 2004 р. Народ вийшов на вулиці і площі, щоб змусити адміністрацію президента, у якого закінчився строк посадових повноважень, поважати свій вибір. Ознакою громадянського протистояння став помаранчевий колір, обраний для агітаційної символіки виборчим штабом кандидата у президенти, який переміг, але не був допущений до влади. Активні дії мільйонів людей, озброєних тільки помаранчевою символікою, показали владі, хто є господарем в країні.

Що відбулося насправді? Як назвати події, вже названі з легкої руки журналістів Помаранчевою революцією?

Це справді революція, яка відноситься до типу коригуючих. Якщо суспільні сили, які втілюють прогрес, не можуть шляхом реформ забезпечити розвиток суспільства у потрібному напрямі, вони знову вдаються до революційних дій. Наприклад, після Великої революції 1789 р. Франція пережила ще дві революції коригуючого типу – у 1830 і 1848 рр.

Україна не змогла обійтися без революційної корекції подій, що відбулися в 1989-1991 рр. Падіння комунізму стало початком трансформаційного періоду, однак перехід до демократії і громадянського суспільства загальмувався.

Здавалося, що в 1991 р. Україна вже увійшла в коло демократичних країн. Була здобута незалежність, світ визнав нову країну. Вийти з Радянського Союзу вдалося за допомогою однієї парламентської декларації, підтвердженої референдумом. Однак трансформація тоталітарного ладу — незрівнянно важче завдання, яке вимагає часу і колосальних зусиль. Тому слід уважніше придивитися до комуністичної спадщини, якої ми не позбулися.

Спадщина комунізму закорінена в нас самих. Вона виявляється, поперше, у матеріальній і психологічній залежності надто великої кількості

людей від держави. Вона виявляється, по-друге, у невмінні надто великої кількості "слуг народу", особливо з середовища колишньої компартійно-радянської номенклатури, подолати в собі ставлення до держави як до своєї власності, в їх бажанні подовжити до нескінченності свій мандат на владу. Допомагає у цьому залежність населення від держави, яку вони уособлюють. Та в країні уже формується покоління, яке відстоює своє право жити в демократичній державі.

Символічно, що новий спалах антикомуністичної революції відбувся у зв'язку з виборами чергового президента України. Виборці продемонстрували своє неприйняття здійсненої державним апаратом передвиборчої кампанії — незграбної, облудної й нахабної. Вони запротестували проти фальсифікації їхньої волі під час самих виборів і в ході підрахунку голосів. Спроби держави поставити суспільство в ситуацію виборів без вибору провалилися. Організатори виборів помилилися у розрахунках на те, що "диктатура капіталу" виявиться такою же ефективною, як диктатура компартійних комітетів.

Вираз "диктатура капіталу" не випадково взято у лапки. Мова йде лише про фінансування виборчих технологій, які забезпечують прогнозований результат, тобто про владу грошей в бідному суспільстві. Диктатури капіталу насправді не існує. Капітал демократичний за означенням. В конкурентному середовищі приватне підприємництво і капітал, за допомогою якого воно функціонує, самим своїм існуванням утворюють демократію, а не диктатуру. Капіталісти, які виплачують податки, спроможні контролювати роботу державних службовців, тоді як економічно залежні від держави громадяни цієї можливості не мають. Якщо держава відштовхує такий контроль, її поглинає революція. Першими вдалися до революції капіталісти Франції у 1789 році. Термін "буржуазія" - французького походження.

Не варто співати дифірамби капіталу. У первинному нагромадженні капіталу використовувалися будь-які методи – грабунок співгромадян і колоніальних народів, експропріації і конфіскації, контрибуції з переможених країн тощо. Надалі основним методом прирощення капіталу стала підприємницька діяльність. Новонароджений клас позбавлених приватної власності робітників зазнавав, як правило, звірячої експлуатації з боку тих, хто намагався якнайшвидше примножити свій капітал. Пролетаріат у відповідь почав об'єднуватися у профспілки і політичні партії, щоб дати відсіч підприємцям. Під час революції 1848 року у Франції у нього вже прорізався дзвінкий голос. Його відлуння дійшло до Німеччини, де з'явився "Маніфест Комуністичної партії".

З часом відносини між працею і капіталом стабілізувалися. Адже обидва – це рівноправні учасники процесу виробництва. Ленінська партія в Росії взяла на озброєння революційний марксизм часів "Маніфесту" і спробувала

обійтися без приватних підприємців. Що з цього вийшло – всім відомо. Комуністичний експеримент породив мертву економіку, яка оживала тільки під директивами іззовні і не витримувала конкуренції з ринковою. Тільки жахлива диктатура і величезні природні багатства тримали радянську економіку у працездатному стані впродовж десятиліть. У Радянському Союзі нею пишалися, а країни Заходу називали капіталістичними. Насправді ці країни стали соціалістичними, але термін до них не пристав, тому що його “приватизували” російські комуністи і німецькі націонал-соціалісти.

Посткомуністичні країни повинні були перетворити свою економіку з директивної на ринкову. Після падіння диктаторського режиму “загальнонародна” власність позбулася господаря. Коли зникли Держплан, Держпостач та інші структури директивного господарювання, заводи і фабрики опинилися у стані риб, викинутих штормом на суходіл. Не було кому закуповувати сировину, продавати готову продукцію, виплачувати заробітну плату. Щоб подолати економічну кризу, стала необхідною приватизація підприємств.

Про приватизацію говорили ще в Радянському Союзі. Тоді А.Чубайс запропонував поділити нічийну власність на умовні шматки і роздати всім громадянам ваучери, тобто свідоцтва на право володіння ними. В цій ідеї не містилося нічого розумного, але задля “соціальної справедливості” її реалізували і в Росії, і в Україні. Як з-під землі з’явилися акціонерні товариства, які обміняли ваучери на сертифікати і почали енергійно випускати додаткові акції. Внаслідок цього вартість первинних сертифікатів зменшилася практично до нуля. Мільйони громадян залишилися при своїх інтересах, а одиниці стали власниками величезних підприємств.

У середині 90-х рр. в Україні вже виникли потужні фінансово-промислові групи. Щоб зробити їхню діяльність прозорою, треба було прийняти відповідний закон. Але комуністи у Верховній Раді принципово не погоджувалися визнавати існування “злочинних кланів”. Така позиція тільки сприяла зростанню олігархічного капіталу, його впливу на вищі ешелони державної влади. Зливаючись з владою, олігархічний капітал з її допомогою створював собі тепличні умови прогресуючого самовідтворення.

Тезу, яким закінчується попередній абзац, треба розвинути. Яка влада, який капітал? Хто стоїть на чолі вертикалі влади?

Всілякі узагальнення умовні, тому що посткомуністичне суспільство не встигло визріти за такий короткий час. Державна статистика не цікавиться соціальним зрізом “нових українців”, тим більше, що в країні панує тіньовий капітал. Але на макрорівні можна твердити про походження “нових українців”. Серед них знаходяться, якщо перелічувати за наростаючою: колишні радянські службовці, здебільшого з інженерною освітою; рекетири першої половини 90-х рр., які вижили в конкурентній боротьбі між собою; колишні тіньовики

доби “застою” і кооперативні діячі горбачовської доби; компартійно-радянська номенклатура молодшого і середнього віку. Можливо, треба поміняти місцями деякі групи. Але неможливо заперечити пануючого становища колишньої номенклатури в сучасній системі влади.

Як змінилося ставлення номенклатури до власності наші дні? Щоб відповісти, треба визначити, якою вона була в радянську добу.

Комунізм являв собою специфічну цивілізацію. Він мав власну соціальну структуру, в якій не існувало класів, тобто соціальних верств, пов’язаних з наявністю або відсутністю у них приватної власності. Все, що виходило за вузькі рамки “особистої” власності, перетворилося на власність кількох олігархів – членів політбюро ЦК КПРС. Номенклатурна корпорація керувала державою тільки тому, що діставала від них мандати на посади. Втрата посади була для номенклатурника життєвою катастрофою.

Після краху комунізму становище компартійно-радянської номенклатури змінилося. Вона зберегла владу, але позбулася важкої руки політбюро ЦК КПРС. Тепер це була влада, що давала можливість не тільки розпоряджатися долею людей, але й набувати матеріальні блага у приватну власність. Уперше номенклатура стала перетворюватися на клас. Одна тільки незручність: мандат на керівні посади в посткомуністичному суспільстві виборюється на вільних виборах. За цих обставин номенклатура, яку стали називати партією влади, зробила ставку на “диктатуру капіталу” і адміністративний ресурс.

Досвід розвитку трьох десятків посткомуністичних країн, показує, що перехід від тоталітаризму до демократії не став автоматичним. У деяких країнах демократія утвердилася відразу, і вони вже є членами об’єднаної Європи. В Росії, де існує могутня держава з півтисячолітньою імперською традицією, виникла так звана “керована демократія”. В Білорусії номенклатурі вдалося зберігти напіврадянській лад завдяки ресурсній підтримці з боку Росії. В Україні колишня номенклатура вибудувала політико-адміністративну вертикаль влади, яка почала наближатися до “керованої демократії” російського зразка. Виявилось, однак, що президент, який з середини 90-х рр. зосередив у своїх руках величезну політичну владу, не мав шансів залишитися на третій строк. Тоді була розроблена процедура “вільних” виборів, що гарантувала передачу влади іншій особі всередині того ж самого владно-кланового угруповання. Щоб зрозуміти чому ця процедура була ефективною в попередні роки, але не спрацювала у 2004 р., треба мати уявлення про загальний стан українського суспільства.

В республіках Балтії і у Галичині компартійно-радянська номенклатура втратила владу уже під час революції 1989 – 1991 рр. Ці території були остаточно радянізовані лише на початку другого повоєнного десятиліття. Покоління, яке зазнало тяжких репресій, ще залишалося при житті і передало

наступним свою ненависть і біль. Навпаки, переважна частина України була остаточно радянізована ще у передвоєнному десятилітті. “Розкуркулення” і терор голодом 1929 — 1933 рр. без перерви перейшли в масовий індивідуальний терор, що розтягнувся на довгі роки — від 1933 до 1938. Волелюбні і енергійні люди були ліквідовані безперервними чистками. Право на життя визнавалося тільки за тими, хто не являв потенційної загрози для режиму.

Примхою долі влада, яка так повелася з громадянами України, виступила в ролі їх рятівника від гітлерівського “нового порядку”. За роки війни перервався зв’язок між репресованим довоєнним і вихованим в радянському дусі повоєнним поколіннями. Прищеплені з дитинства ідеологічні стереотипи почали руйнуватися у свідомості громадян лише перед падінням тоталітарного режиму. Тільки наприкінці 80-х рр. з’явилися перші “неформальні”, тобто незалежні від державної партії організації, які заклали основу громадянського суспільства.

Столична номенклатура перейшла на антикомуністичні позиції порівняно швидко. Надто високою виявилася ціна такого переходу – збереження і навіть примноження влади. Тим не менш, психологічно вона не була готовою відразу відмовитися від прищеплених стереотипів. Це засвідчує тривалий процес затвердження національної символіки як державної. Порізному номенклатура поставилася й до засновників УНР: оголосила батьком нації М.Грушевського, який повернувся в СРСР наприкінці життя, прийняла В.Винниченка, який схилився до переходу на радянську платформу, і фактично не визнала С.Петлюру, який був послідовним борцем з більшовизмом. Навпаки, периферійній номенклатурі не треба було “поступатися принципами”. Вона прийняла офіційні цінності держави, в якій опинилася, але постаралася, посилаючись на настрої населення, зберегти максимум реалій радянської доби. Зокрема, у південних і східних областях вулиці і площі ще й досі нерідко носять імена, присвоєні їм в радянську добу.

Вибір між цінностями УНР і УРСР стосується й більш серйозної справи: функціонування організацій, які перейшли в посткомуністичну добу від радянської епохи. Вони зберігають попередню будову, що ґрунтувалася на засадах “демократичного централізму”, тобто пристосовані виключно до трансляції волі керівних органів членській масі. Тому сучасні державні чиновники так само легко підпорядковують собі громадські організації, як це робила у минулому тоталітарна держава. Зворотний вплив членів громадських організацій на державні інститути є мінімальним.

Профспілки – це потужний елемент громадянського суспільства в країнах Заходу. У нас вони, на жаль, не можуть у багатьох випадках допомогти робітникам. Результатами економічного піднесення, яке триває з 2000 року, скористувалися здебільшого не працюючі, а працедавці.

Соціально-економічна еволюція України виглядала б зовсім непривабливо, якби в ній не розвинувся вітчизняний капітал. Він не зрощений з державними інститутами і відстоює демократичні цінності. Пов'язаний з ним середній клас зацікавлений у прозорому веденні справ і становить базис громадянського суспільства, яке тільки народжується. Уперше на повний голос ця суспільно-політична сила заговорила в останні місяці.

Середньому класу протистоять зрощені з державним апаратом промислово-фінансові групи, особливо потужні клани Донецько-придніпровського економічного регіону. Його важка промисловість піднялася ще в дореволюційну добу на зарубіжних інвестиціях і двічі за радянський час істотно нарощувалася в своїх обсягах: у 30-х рр. і в другій половині 50-х — першій половині 60-х рр. Приватизована за сміховинні гроші, вона була переорієнтована на експорт і дала новим власникам колосальні ресурси у валюті. Ті, хто контролює цю промисловість, опанували місцеві органи влади і зробили спробу прорватися до опанування всієї держави.

Елементи громадянського суспільства в Україні надто слабкі, щоб впливати на державний апарат в режимі поточної діяльності. Тому народ піднявся на захист своїх прав, використовуючи революційні методи боротьби.

Насамкінець – кілька узагальнюючих міркувань. Загальносоюзний центр тримав атомізоване суспільство в матеріальній і духовній залежності від себе. Тому антикомуністична революція могла розпочатися тільки тоді, коли радянська наддержава втратила здатність виконувати свої міжнародні і внутрішні зобов'язання: суперничати з країнами НАТО в гонці озброєнь, підтримувати комуністичні режими в країнах Східної Європи, забезпечувати життєдіяльність населення у власній країні. Іншими словами, антикомуністична революція в Радянському Союзі була можливою тільки у формі саморозпаду політичного режиму.

Однак розпад наддержави відкрив перспективи демократичного розвитку тільки у тих союзних республіках, які зберігали елементи громадянського суспільства навіть під пресом тоталітарної держави. В Україні при владі залишилася колишня компартійно-радянська номенклатура. Ми знаємо немало політичних діячів з її складу, які зайняли послідовно демократичну позицію і позитивно вплинули на державотворчий процес. Проте як соціальна верства, “партія влади” виявилася нездатною на глибокі демократичні реформи. Українське суспільство з його незрілими громадськими інститутами виявилось нездатним, з свого боку, ефективно впливати на поведінку “слуг народу”. Тільки тепер значна частина суспільства раптово і стихійно, тобто у формі революційної дії, виступила проти сваволі президентської адміністрації та уряду у виборчому процесі.

Всім учасникам недавнього протиборства зрозуміло, що “керована демократія” в Україні не проходить. Вона неможлива хоча б тому, що Україна купує, а не продає енергоносії. На маючи компенсуючих фінансових ресурсів, українська держава не може дозволити собі консервацію пережитків комунізму. Ці пережитки не дають можливості забезпечити високі темпи економічного розвитку, отже, гідний рівень життя народу. Політичній еліті треба, нарешті, зрозуміти, що український народ хоче жити так, як люди живуть в Європі – вільно і заможна.

¹ Див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Том.1. Мюнхен, 1983. – С.371, 384

² Винниченко В. Відродження нації. Частина III. Київ-Відень, 1920. Репринт 1990 р. – С.26

³ Ленін В.І. ПЗТ. – Т. 37. – С. 224

⁴ Ленін В.І. ПЗТ. – Т.41. – С.364

⁵ Ленін В.І. ПЗТ. – Т.39. – С.125

⁶ Архив Троцкого. – Т.1. – М., 1990. – С.236

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. – К., 1979. – С.390

⁸ Сталин И. Сочинения. – Т.6. – С.258

⁹ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. Ноябрь 1917 – апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов. К.: 1962, с. 419.

¹⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Том 1. – К., 1996. – С.458

¹¹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928. – С.534

¹² Компартия Украины в резолюциях и решениях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К., 1976. – С.20

¹³ Второй съезд КП(б)У. 17-22 октября 1918 года. Протоколы. – К., 1991. – С.115

¹⁴ КПРС в резолюциях... - К., 1979. – Т.2. – С.45

¹⁵ Цит. за: Россия в ХХ веке. Проблемы национальных отношений. – М., 1999. – С.228

¹⁶ Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. – К., 2001. – С.309

¹⁷ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський. – К., 1990. – С.187

¹⁸ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя. 1919-1928. – К., 1996. – С.77

¹⁹ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891-1922. – М., 1999. – С.306

²⁰ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917-1936. – К., 1937. – С.153

²¹ Известия ЦК КПСС. – 1989, № 9. – С.198-199

²² Ленін В.І. ПЗТ, Т.45. – С.201-202

²³ Кульчицький Станислав. Курс – українізація // Родина (Москва), 1999, № 8. – С.109

²⁴ Там само

²⁵ Ленін В. ПЗТ. – Т.36. – С.356)

²⁶ Бухарин Н.Избранные произведения. М., 1988. – С.20

²⁷ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С.111

²⁸ “Правда”, 1919, 19 січня

²⁹ Компартія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К., 1976. – С.107

³⁰ Ленін В.І. ПЗТ. – Т.42. – С.174

³¹ Ленін В.І. ПЗТ. – Т.42. – С.172

³² Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891-1922. – М., 1999. – С.360, 373, 376 та ін.

³³ Ленін В.І. ПЗТ. – Т.42. – С.142

³⁴ Україна і Росія в історичній ретроспективі. Під ред. В.Смоля. Т.2. К., 2004. – С.60

³⁵ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.119

³⁶ Мировые войны XX века. Кн.3. Вторая мировая война. Исторический очерк. М., 2002. – С.396-397

³⁷ Політична історія України ХХ століття. – Т.5. – К., 2003. – С.356